

Sz. Simon Éva

A HÓDOLTSÁGON KÍVÜLI „HÓDOLTSÁG”

Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében

(Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések)

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest, 2014. (368 o.)

A kötet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára fiatal oszmanistájának tollából született, 2012-ben kitűnő eredménnyel megvédett doktori disszertációjának átdolgozott változata. A téma több mint érdekesítő, hiszen arra a fontos kérdésre igyekszik választ találni, hogy vajon meddig is ért a Hódoltság Zala megyében a 16. század második felében. Ezzel valójában elsőként reflektál Hegyi Klára 1993-ban megjelent cikkére, amely először tette fel ezt a kérdést országos viszonylatban. Tovább növeli a mű értékét, hogy egy új, a magyar történetírás számára eddig ismeretlen, 1579-ben keletkezett szandzsákösszeírás, a szigetvári szandzsák kanizsai járásáról, azaz náhijéről készült pillanatfelvétel adta a kutatás alapját. Első pillantásra akár alultervezettnek is tűnhetne a vállalkozás, ám mivel ez az összeírás valóban unikális és a „*Délnyugat-Dunántúl 16. századi történetének egyik legfontosabb forrása*”, így nincs helye a fanyalgásnak.

Az előszóból kiderül, hogy a szerző nem elégedett meg azzal, hogy a megfelelő nyelvi és paleográfiai kompetenciák birtokában közreadjon egy forrást, amely bármily üdvös vállalkozás is lenne, az eredménye meglehetősen alacsony hasznosulással kecsegtetne. A terület sajátos forrásadottsága miatt ugyanis ez az egyetlen fennmaradt forrásunk, így eleve nincsen mód bármilyen folyamat ábrázolására. A különleges forrás értelmezéséhez így a „*településtörténet, történeti statisztika és demográfia*”, valamint az „*oszmán gazdaság- és belpolitika*” részletes ismeretére is szükség volt, ám ezek segítségével valóban sikerült a szigetvári szandzsák Zala megyei terjeszkedését megragadni, és a kötet ezáltal érdemben tesz hozzá a magyar hódoltság eddigi ismeretanyagához.

A tartalomjegyzék szerint a mű öt nagyobb fejezetre oszlik, és ehhez jön még hozzá a mellékletként kezelt forrásközlés, valamint a szokásos irodalomjegyzék, a különböző mutatók és a szómagyarázat. Valójában inkább négy nagyobb egységről beszélhetünk: elsőként a historiográfiai és módszertani bevezető (13–64.), majd maga az elemzés (64–138.), harmadikként a következtetés (138–217.), végül a már említett mellékletek következnek, amelyek közül a forrásközlés azért szervesen a második fejezethez tartozik.

Bár a kötet elején található tudománytörténeti bevezető magán hordozza a disszertáció stílusának nyomait, mégsem csupán egy kötelező kellékként szerepel. A modern kor tudósai sok esetben hajlamosak megfélemleni arról, hogy sikerük záloga bizony az, hogy „*óriások vállára állhattak*”, azaz tudós elődök eredményeiből indulhattak önálló kutatómunkára. A bevezetésből kiderül, hogy az oszmanistáknál is kitapintható a *'Mester és Tanítvány'* személyes kapcsolatára építő tudásátörökítés, amely valójában rendkívül törekeny, és ahol néhány ember kényszerű kivesése már pótolhatatlan veszteségként érné e tudományterületet. A nemzetközi élménybe tartozó magyar szakemberek — még ha áttételesen is — mind Karácson Imre és Fekete Lajos tudásából, kapcsolataiból és presztízséből táplálkoztak, míg a mai fiatalok Káldy-Nagy Gyula, Hegyi Klára, Dávid Géza, Fodor Pál és a ma már Amerikában élő Ágoston Gábor tapasztalatából meríthettek. Ez komoly potenciált jelent, amellyel a környező országok egyáltalán nem bírnak. E tekintetben mindenképp tudományos nagyhatalomnak számítunk, ami annak tudatában nem kis fegyvertény, hogy a modern Törökország oszmán birodalmi múltja iránt egyre nagyobb az érdeklődés a világban.

A 16. századi magyar történelem kutatása mindig speciális helyzetben volt. Egyrészt a modern történetírás kezdeteitől kiemelt érdeklődés övezte Mohács traumája és a Habsburgok hazai uralmának kezdetei miatt, a forrásadottság azonban a korábbi időszakhoz képest a hatalmas irat-

pusztulás és a háborús helyzet következtében sok tekintetben rosszabbá vált. A negatív mérlegen éppen az oszmán közigazgatás által termelt új iratok javítanak lényegesen, amelyek éppen a keresztény források által homályban hagyott 16. század középső harmadában a leginkább informatívak, ám feltárásukhoz, elolvasásukhoz és értelmezésükhöz különleges adottságok szükségesek.

Simon Éva könyvének második fejezetéből pontos képet kapunk a különböző oszmán összeírások, mufasszal-defterek, tímár-defterek, tímár-rúznámcsék és dzsizje-defterek irattani sajátosságairól, tartalmáról és forrásértékéről. Bár a téma minden bizonnyal szóba kerül a levéltáros és történész képzés alapstúdiumain, ennek ellenére nem felesleges az ismétlés, hiszen fontos tisztában lenni azzal, hogy mit is jelentenek az egyes kötetekbe bejegyzett adatok. A szövegből megtudjuk, hogy még több nemzedéknyi munka tornyosul a hazai oszmanisták előtt, hiszen forráskötetek tömegei várnak arra, hogy szakértő módon megszólaltassák őket, és — bár ez nem kerül kimondásra — a magyarországi hódoltság etnikai, demográfiai stb. viszonyaira valószínűleg ezekből remélhetünk a jövőben a legtöbb újdonságot. Ez a megállapítás még akkor is igaz, ha az oszmán források verifikálásához keresztény kontrollforrásokra van szükség. A magyar közigazgatás tagjai által készített adóösszeírások, dézsmajegyzékek és urbáriumok jellegzetességeiről szintén egy korrektt áttekintést kapunk Maksay Ferenc, Ila Bálint és mások munkáinak említésével, így ez a fejezet egy egyetemi gyorstalpalóval is felér, amelyet minden szakdolgozó segédletként kezelhet egy-egy forrás értelmezéséhez.

A magyar történettársadalom sok esetben nehezen találja meg az arany középutat a hagyományos forrásközlés és a sokszor felesleges újításként kezelt módszertani „izmusok” között, pedig számtalan konkrét esettanulmány bizonyítja, hogy szükség van a források különleges megszólaltatásának módszertanára, mert különben vagy nem tudjuk kiaknázni az adatokban rejlő lehetőségeket, vagy rossz következtetésekre jutunk. Ennek tökéletes bizonyítéka a 16. századi Zala megyére vonatkozó oszmán és — a jobb híján — kereszténynek nevezett források összevetése, hiszen egy tahrir-defter és egy dikális összeírás korántsem feleltethető meg egymásnak tökéletesen, kezdve azzal, hogy a régi és az új közigazgatási határok sem esnek egybe, így bizony első látásra az „alma és a körte” komparatiztikai vizsgálatának megoldhatatlanságával állunk szemben. Simon Éva könyvének egyik legfontosabb hozadéka, hogy szembenézett a tartalmi összehasonlítás problémáival, és ezt evidenciaként kezelve elemezte a forrásait.

Az első problémát rögtön a területi kiterjedés és névhasználat jelentette, hiszen a történeti Zala megye határai nem estek egybe a szigetvári szandzsákon belül létrehozott kanizsai náhije kiterjedésével, ugyanis utóbbihoz az 1579. évi — a kötetben közölt — összeírás szerint a zalai és szomszédos somogyi területeken túl Vas, Sopron és egy település erejéig még Pozsony megyei falvak is tartoztak. A helyzetet bonyolította, hogy még az 1570-es években is számos átszervezést ért meg a helyi közigazgatás, melynek során Zala megye északi részei a székesfehérvári szandzsák valós, illetve igényterületeként kerültek összeírásra, Kanizsa környéke Szigetvárhoz, az e körüli falvak pedig Pécshez adóztak. Mindezt úgy, hogy 1568-ban más oszmán forrásokban már egyértelműen kanizsai náhijét említettek, azaz feltételezhetően már Szigetvár 1566. évi elfoglalásával egyidejűleg felbukkant egy önálló körzet megszervezésének gondolata, ám ennek gyakorlati megvalósítása egészen 1579-ig váratott magára. Emiatt a szerző némileg önkényesen 1570 előtt „korai kanizsai náhije”, 1570–1579 között „kanizsai náhije-csira”, majd ezt követően „kanizsai náhije” elnevezést használ. Ez jól jelzi, hogy mennyire nehéz a valós közigazgatási változásokat, amelyek mögött rengeteg emberi tényező áll, rendszer szintjén bármilyen logika alapján össze-rendezni, és ezekből sémákat gyártani. A történelmi elméleteknek az emberi tettekből fakadó esetlegessége mindvégig meghódíthatatlan gátját fogja állni, és az oszmán megszállás folyamata valamint a közigazgatás kialakítása mögött minden bizonnyal soha nem lehet majd megtalálni egy teljesen koherens belső logikát. Lezárva ezt a gondolati egységet, a könyv egyik fontos megállapítása, hogy nem lehet összehasonlítani két (keresztény és oszmán) közigazgatást teljes mértékben, mert a határok nem esnek egybe, csupán a mindkét körzet által magában foglalt területre terjedhet ki a vizsgálat.

A szerző kitér a dikális összeírásokban és a defterekben szereplő települések kategóriáiban rejlő problémákra is. Az látszik, hogy a Zala megyében a késő középkorban ismert huszonnégy mezőváros közül többet hiába keresünk a 16. századi forrásokban, és ez nem írható csupán a pusztulás számlájára. A tahrir-defter tizenhét várost említ, ám ezek közül nyolc a történeti Zala megyén kívül esik, így itt csak kilenc települést illeltek város elnevezéssel, a dikális összeírásokkal azonban mindössze három hely (Alsólendva, Szemenye és Egerszeg) egyezik. A szerző szerint a defterek tanúk beszámolóai alapján készültek, így a jegyzékükből kimaradó oppidumokról valójá-

ban nem rendelkeztek elegendő információval. Emiatt a mezővárosokra a dikális összeírások — nem meglepő módon — jóval megbízhatóbbak.

A falvak és puszták esetében a könyvben számos új megállapítás szerepel, és a kérdés fontossága megérdemli, hogy hosszabban körüljárjuk. A török kor megítélésének legnagyobb problémája a pusztulás mértékének megállapítása. Simon Éva elsőként abból a régóta ismert tapasztalatból indul ki, hogy a keresztény és a török adóösszeírásokban eltérő számú település más-más minőségben kerül feljegyzésre, a defterekben sokszor a nevek és portaszámok is szerepelnek olyan helyeken, amelyeket a magyar dokumentum egy *judicatus* (uradalmi körzet) részeként külön nem is említ. Tetézi a problémát, hogy a különböző összeírások teljesen ellentmondó adatokat tartalmaznak az egyes falvak teherbíró képességéről, így e tekintetben az összehasonlító vizsgálat nem visz közelebb a hódoltság határára fekvő népesség erejének felbecsülésében. Az bizonyos, hogy az oszmán iratok még ezen a félig-meddig hódolt vidéken is pontosabbak, és ezek alapján az eddig becslétnél több falut gyaníthatunk a vizsgált területen. A defterből az is kiderül, hogy a megszállók az általuk jól ismert, azaz gyakran megszángyaldott falvakról rendelkeztek alaposabb ismerettel, így ezek térképre vitelével a portyák útvonalai és célterületei is kirajzolódnak.

A szerző Háshágyi Imre zalai alispán birtokainak példáján egy újabb fontos dolgra hívja fel a figyelmet, ugyanis az 1577-ben Söjtörön meggyilkolt nemes birtokait annyira részletesen jegyezték fel, hogy a gyanú szerint az új *modus vivendi* érdekében a birtokos a védelemért már korábban átadta némely birtokjogát egy bizonyos Naszúh szpáhinak, akit egyedüliként említett név szerint az 1579. évi összeírás. Még sok ilyen adatra lenne szükség, hogy ebből a hódoltsági kisnemeseink és a megszállók között kialakuló viszony valamilyen rendszerét lássuk, ám az úgy a túlélés egyik félig-meddig lehetséges útvonalát tárja elénk.

A könyv több régóta fennálló terminológiai kérdésben is megoldási javaslatot kínál, így például a Szakály Ferenc által bevezetett „hódoltsági peremvidék” kapcsán, amelyen ő a magyar végvárvonal mögött az oszmánoknak (is) adózó területsávot értette. A kérdés jelentősége abban rejlik, hogy ez alapján tudjuk meghatározni a hódoltság határát is. Ugyanis 1566 után az Oszmán Birodalom a katonai helyett inkább adminisztratív eszközökkel igyekezett folytatni a hódítást, és abban bízott, hogy a keresztény végvárak mögötti falvakkal dotált szpáhi majd elvégzik az adóztatással együtt a terület meghódítását is. A Habsburg kormányzat érthető okokból ezt nem fogadta el, így ezeket a területeket soha nem sikerült teljesen bekebelezni, bár az adóra kényszerítés a kortársak számára egyet jelentett a hódolattal. Nem véletlen, hogy az 1570-es években a magyar országgyűlés egyre szigorúbban tiltotta az önkéntes alávetést és keményen megtorolták, ha egyes falvak mégis úgy döntöttek, hogy beiratják magukat a török adókönyvbe. Ezzel együtt Simon Éva szerint a hódoltság és a peremvidék szétválasztása indokolt, ugyanis — ellenkező oldalról nézve — „a határvidéki szandzsákok szerkezete eltért a törzsterületek közigazgatásától”, és a sokszor egy-egy keresztény végvári központtal kialakított körzetek (lásd kanizsai náhije) területén a kivetett adót általában számolták el, és mindvégig feltűnően sok az adóztathatatlan *deserta* hely.

A pusztulás mértékének megállapításához eddig a különböző összeírások számítottak a legfőbb forrásnak, amelyekben az egyes települések mellett egyre gyakrabban tűntek fel a különböző pusztulást jelentő jelzők: *deserta, combusta, penitus combusta* stb. Ezeket eddig a magyar szakirodalom jobbra szinonimaként kezelte, ám Simon Éva szerint eltérő terminológia rejlik az elnevezések mögött. A jelzők lényege, hogy az adott faluból nem lehet adót behajtani, ám az nem derült ki, hogy lakossággal számolhatunk-e ezeken a helyeken. Az 1579. évi defter alapján kijelenthető, hogy a török terminológia szerint „*ráják nélküli*”, a törzsterületen valóban lakatlan jelentő fogalom a kanizsai náhijében valójában az adóztatás számára ismeretlen, elérhetetlen, de meghódítani vágyott, úgynevezett „*oszmán igényterület*” falvaira vonatkozik, amelyek elkülönülnek a hódoltatott peremvidéktől. A disszertáció egyik legfontosabb megállapítása így lehetővé teszi, hogy a defterek által behatárolt területen belül egy belső vonalat húzhassunk az oszmán adóztatás pillanatnyi határára. További distinkciónak ad alkalmat a „*becslés szerint összeírt*” települések fogalmi tisztázása, amely mögött a szerző szerint a ténylegesen elpusztított falvak szerepeltek, melyek lakosai ideiglenesen elmenekültek, így adózás tekintetében ezek is az igényterületek közé tartoztak. Harmadikként pedig a *mezraa* néven emlegetett pusztákra kapunk egy megoldási javaslatot, mely szerint ezek olyan pusztafalvak, melyek határait a szomszédos közösségek művelés alá vonták.

Mindez átvezet bennünket a már említett latin *deserta* kifejezéshez, amely az 1570-es évek Zala megyéjében az ideiglenesen elhagyott falvakat, de még inkább a szegénységük miatt adózni nem képes faluközösségeket jelentette. Ehhez képest a *combusta*, azaz felégetett arra vonatko-

zott, hogy egy adott pillanatban felgyújtották a falut, ám az nem feltétlenül néptelenedett el. A népesség szerencsére jóval erősebb és flexibilisebb lehetett, mint eddig gondoltuk, legalábbis a rövid idő alatt újraterlepték a falvak nagy száma erre enged következtetni. További behatárolásra ad lehetőséget, hogy a szerző szerint a forrásokból kiolvasható egy másik szisztéma is, melynek alapján az *omnino combusta* néven olyan falvakat írtak össze, ahol a lakosok a környező településekről visszajártak művelni a földjeiket, és természetük után földesuraiknak adóval is tartoztak, míg a *penitus combusta* elnevezés mögött az olyan falvak rejtőznek, ahol a falu határai is műveletlenül állnak. A szerző több esetben még ennél is tovább megy, és újabb fogalmak többletjelentését próbálja meg igazolni a forrásokból, amelyek akár sikerrel is kecsegtethetnek. Azonban most a számos adatolás mellett is úgy tűnik, hogy van egy határ, amin túl az újabb distinkciók már nem egyértelműek, és a 118–119. oldalon található táblázat megállapításait a későbbi kutatásoknak kell megerősíteni. Ezzel együtt óriási előrelépés, hogy az eddig elnagyoltan kezelt településjelzők kapcsán Simon Éva egy konkrét értelmezési javaslatot dolgozott ki.

A könyv alcímében ígért oszmán terjeszkedéssel az utolsó két fejezet foglalkozik. Az eddig meglehetősen elméleti és módszertani munka hirtelen a kronológiai idősíkban került áthelyezésre, és a magyar történetírásban kanonizált 1526. évtől kezdve módszeresen bemutatja a (később) kanizsai náhijének nevezett terület sorsát. Minderre természetesen szükség van, ám szerencsésebb lett volna mindezt a kötet elején elhelyezni, mintegy térben és időben kontextualizálva azt a problémát, amivel egészen idáig foglalkozott. Természetesen valahol érthető az elv, hiszen a történeti áttekintés után éppen a forrás segítségével lehet bemutatni az oszmán hódító stratégiát az 1570-es években. Az elemzésből ugyanis szépen kiderül, hogy a szigetvári bégek javadalombirtokait nagyon is tudatosan utalták ki a Kanizsa környéki „igényterületeken”. Mindegyike stratégiaiilag jelentős volt a hódoltató portyák és felvonulások során, így az újabb hódítások ugródeszkáinak számítottak. Az elképzelés sikerét bizonyítja, hogy a vizsgált területen a háborús békeévek első tíz esztendejében több mint ötszáz falut szorítottak rá a rendszeres adózásra, és ez a folyamat csak a Kanizsa körüli végvárrendszer kiépítésével szűnt meg.

A kötet végén lévő mellékletben a forrásközlés a helytörténések számára rengeteg új információt rejt, és egyben a megye török kori település- és népesedéstörténetéhez is megkerülhetetlen lesz. Emellett a részletes bibliográfia, az idegen kifejezések magyarázata, valamint a személy- és helynévmutató egyaránt sokat segítenek a kötet megértésében és használatában. Ehhez kapcsolódóan tartozik egy CD-melléklet is a könyvhöz, melyen a felhasznált térképek nagyobb és színesebb változatát, valamint egy, a könyvben nem szereplő oszmán kémtérképet is találunk.

A Simon Éva disszertációjából készült könyv magán viseli a doktori képzésben készült mű jellegzetességeit, néhol túl didaktikus, esetleg olyan forrástípust is bemutat, melyet később alig hasznosít, mint például az urbáriumok és dézsmajegyzékek, de ez mit sem von le az értékéből. Egy darab defterből az oszmán előrenyomulás Zala megyei jellegzetességeit bemutatni mindenképp mestermunka, amely megérdemli a méltatást.

Varga Szabolcs

Ifj. Barta János

„HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA ...” II.

(Adattár Zemplén megye 18. századvégi történetéhez)

Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2015. 426 o.

Neves közgazdászunk, aki külföldön méltán elismert professzorként fejezte be pályafutását, csaknem egy évszázaddal ezelőtt találon nyilatkozott úgy, hogy „*A tudománynak két prole-tárja van: a statisztikus és a történetíró.*” Proletáron — politikai melléközöngével — „... az adatokat fáradhatatlanul egymásra halmozó hangyaszorgalmú munkást” értette Surányi-Unger Tivadar, miközben inkább a statisztikusok közé sorolta azokat a történészeket, akiket ma már a történeti statisztika elkötelezett művelőiként tartunk számon, s akiket túlzás nélkül tekinthetnénk a tudomány valódi proletárainak.

Nem kizárt, hogy Ifj. Barta János — a Debreceni Egyetem Történeti Intézetének emeritus professzora — tiltakozna a fenti minősítés ellen, az azonban kétségtelen, hogy a história rangos művelőinek nemcsak egyike, hanem hangyaszorgalmú munkása. Korábbi — *Gazdálkodás és tár-*

sadalom Zemplén megyében a 18. század végén — alcímű kötete, amelyik 132 táblázatot tartalmaz, rászolgált az adatgazdag jelzőre; a II. kötet, a zömmel táblázatok sorozatából álló folytatás pedig valódi adattár, szinte párját ritkító a maga nemében.

Ifj. Barta János községsoros adatközlése Zemplén megye kerületein belül követi a települések nevének alfabetikus rendjét, a helynevek összesített abc-rendje pedig a 394–407 oldalon található a mai változatokkal együtt úgy, hogy a kerület sorszáma, a népesség vallási és nemzetiségi hovatartozását is feltünteti: pl. *Abara* (Oborin) 6. – Helv; Hung; illetve *Várannó* (Vranov) 11. – R. C. Szlov; csaknem a végén pedig *Zsadány* (Sárazsadány) 3. – ? Hung. Jelen esetben a helynevek sorrendjének kiemelése összhangban áll az előszóban megfogalmazott szerzői szándékkal: „*Célom a forrásokban található adatok települési szintű rendszerezése volt, ami talán megkönnyíti a helytörténet (településtörténet) reménybeli művelőinek munkáját.*”

II. József közigazgatási átszervezése révén — Erdélytől eltekintve — a Magyar Királyság 10 kerületéből Zemplén megye abba a Kassai kerületbe tartozott, amelybe Felső-Magyarország keleti részét, Abaúj, Sáros, Szepes és Torna vármegyét is besorolták. Korábban Zemplén vármegyében 5 járás volt, az új rend azonban kisebb egységekkel, megyén belüli kerületekkel számolt. Ifj. Barta János az időközi módosítások figyelembevételével a gazdaság- és természetföldrajzi felteteleknek leginkább megfelelő változat mellett döntött. A nagyalföldi táj északi peremén a *Szerencsi* (1), a hegyaljai borvidéken a *Tokaji* (2) és a *Pataki* (3), a Bodroghközben a *Királyhelmei* (4) illetve a *Zétényi* (5) kerület található. A Laborc és az Ondava mentén az *Újhelyi* (6), a *Gálszécsi* (7), a *Terebesi* (8), a *Sókúti* (9) és a *Homonnai* (10), a Keleti-Beszékidek vidékén pedig a *Várannói* (11), a *Sztrophói* (12), a *Görögnyei* (13), a *Papini* (14) végül a *Szinnai* (15) kerület kapott helyet.

Zemplén megye 445 helységéből egy-egy kerületre csaknem 30 település, illetve az 1787. évi népszámlálás szerinti a 209 791 lakosból 13 986 fő jutna átlagosan, velük szemben a Tokaji kerülethez 10, a Szinnaihoz viszont 47 település tartozott, míg a legnépesebbnek a Homonnai (22 441 lakos), a legalacsonyabb népességszámúnak a Királyhelmei (8 102 lakos) bizonyult. A népesebb települések rangsorát Tállya (4388), Sátoraljaújhely (4023), illetve Kis- és Nagy Patak együttesen (3309) lakossal vezette, a sereghajtónak pedig a hegyi falvak egyike, Orosz Bisztra (54) bizonyult. Az államérdektől vezérelt, eltérő idejű és különböző szempontú adatfelvételek összevetése megnehezíti az utókor kutatóinak dolgát, kronológiai rendbe rakásuk azonban nemcsak kívánatos, hanem kötelező. Ifj. Barta János az 1772. évi úrbéres felmérés, az 1774. évi úrbéri tabellák, illetve az 1776, az 1780, az 1790. és az 1799/80. évi dicalis összeírások nyomán közölte a jobbgyok, a zsellérek és a házatlan zsellérek adatsorait.

Az 1767-ben kelt úrbéri rendelet nyomán Zemplén vármegyében 1772-ben kezdődött az úgynevezett *előzetes felmérés*, amelynek adatait értelemszerűen még nem a fentebb említett kerületi beosztás szerint vették fel, következésképpen önként szerzői feladat lett az adatok átcsoportosítása és összesítése. Az 1772. évi felmérés és az 1774. évi úrbéri tabellák számai nem egyeznek, általában a felmérés adatai az alacsonyabbak, mert az utóbbiakat szinte becslések nyomán állapították meg. A felmérések sommás elmarasztalása helyett utalni kell arra, hogy az úrbéri tabellákkal szemben adatokat tartalmaznak az irtásföldek — a szántók, a rétek és a szőlők — nagyságáról. Az 1772. év kerületi, majd a községsoros táblázataiban helyet kaptak a beltelkek és a szántók összesített adatai magyar holdakban, a réteké kaszásokban, illetve a jobbgyok, a zsellérek és a házatlan zsellérek valamint a telkek száma. Hasonló az 1774. évi adatsorokat tartalmazó táblázatok első része, a második részből pedig megtudhatjuk a költözési szabadsággal rendelkező, illetve az örökös jobbgyokok számát, továbbá megismerhetjük a telki állomány nyolcad részenként csökkenő hányada szerint csoportosított — egész teleknél nagyobb, majd az egész telkes, a 7/8 ...végül az 1/8 telkes — jobbgyónépesség tagozódását. Az intenzívebb gazdálkodást és az árutermelést lehetővé tevő gazdaság- és természetföldrajzi tényezőknek is szerepe volt abban, hogy miként alakult a jobbgyóság költözködési lehetősége. Nem véletlen, hogy a Szerencsi, a Tokaji és a Pataki kerület paraszti népességének csupán 9,7%-a volt örökös jobbgyó, míg a Keleti-Beszékidek 5 kerületében elvétve akadtak szabad költözködési joggal rendelkezők (0,4%).

Az úrbérrendezés eredményeként összeállított adatsorok előtti szöveges rész nyújt felvilágosítást a jobbgyótelek méretéről, a paraszti népesség földesúri terheiről, a robotról, továbbá a kilencedtől a 12. tájéig terjedő természetbeni járadékokról, valamint az „árendának” nevezett pénzáradékról. Mivel az úrbérrendezés zempléni iratanyaga nem teljes, a Magyar Országos Levéltárig vezető kiegészítő kutatásokra volt szükség. Ismeretes, hogy az úrbérrendezés kilenc kérdőpontjára adott paraszti vallomások igencsak becses és terjedelmes források, kellő helyen szerzői

hivatkozás hívja fel a figyelmet arra, hogy ez utóbbiakat Takács Péter és Udvari István korábbi háromkötetes kiadványa tartalmazza.

Kisebb könyv méretével vetekszik Ifj. Barta János zempléni adattárának az 1776-i *dicalis összeírásokról* szóló egysége. Noha az adónem neve az egykori rovásadó továbbélésére enged következtetni, az 1772 nyarán kelt helytartótanácsi rendelet egységsítési szándékkal a korábbiaknál alaposabb, évenkénti összeírásokat követelt meg. A dica, mint adóegység személyi és dologi összetevőkből alakult ki. A személyi rovatba felvették az úrbéres — jobbágy és zsellér — családfőket, külön-külön a 16 éven felüli fiúkat és a lányokat, a testvéreket, valamint a gazdaságban élő szolgákat és szolgálólányokat. A jobbágy és a zsellér férfiakból 2–2, a házatlan zsellérekéből, a szolgákból, a 16 év feletti fiúkból és a testvérekből 4–4, a 16 év feletti lányokból és a szolgálólányokból 8–8 személy tett ki egy dicat.

Hasznosságuk és koruk szerint sorolták be az állatállományt, lovakból 4, kifejlett szarvasmarhákból 8, sertésekből, juhokból és kecskékből 24 tett egy dicat. Az ingatlanok, pontosabban a telkek adatait is igen körültekintően — a házaktól és a szántóktól egészen a káposztás kertekig — igyekeztek nyilvántartásba venni. Az adóztatói figyelem kiterjedt az egyéb — ún. *szeren kívüli* — jövedelemforrásokra is, így a kocsmáltatás, a kézművesség, a kereskedés, továbbá a közhasznú községi jövedelmekre, például az időszakosan bérbe adható legelőkre, a vízi malmokra, sőt a tarcali szárazmalomra is, amelyik a maga nemében egyedi építmény volt a megyében.

Az úrbérrendezés forrásaival ellentétben a *dicalis* összeírások szerényebb helyet kaptak a későbbi kutatásokban, ami részben annak tudható be, hogy kevesebb maradt fenn belőlük, illetve az adóeltagadások miatt e forrásokat pontatlanoknak tartja a kutatók egy része. Ifj. Barta János véleménye szerint Zemplén vármegye ez utóbbi forrásait a kivételesek, azaz a kutatásra alkalmatlan körébe lehet sorolni.

II. József 1786-ban kibocsátott, a *kataszteri felméréseket* szorgalmazó rendelete a földtulajdonosok megadóztatását szolgálta volna. A katonai segédlettel folytatott összeírások a teljes földterületre — a használaton kívüliekre és a terméketlenekre is — kiterjedtek, a szántók esetében meg kellett adni a gabonaneműek termésének 9 évi átlagát. A birtokos köteles volt nyilatkozni termésének és jövedelmének nagyságáról.

Bár a pontos méréseken alapuló összeírások elkészültek, az uralkodó halála után a megyékben sietve semmisítették meg az íveket, így a felmérések irataiból többnyire csupán töredékek maradtak az utókorra, amelynek kutatóit rendkívül értékes forrásanyagtól fosztották meg. Kivételek persze mindig akadnak, így Zemplén vármegye teljes anyagát sem sikerült átadni az enyészetnek. Szerény, de nem lebecsülendő az, ami megmaradt, megismerhető belőle a szántóföldek nagysága s ezen belül a nemesi földek és a paraszti használatúak mérete. A földterületek nagyságát kataszteri holdakban, azok 1/64 részében, illetve négyszögölekben adták meg, a közölt táblázatokban egyszerűsítve kataszteri holdakban és négyszögölekben feltüntetett adatokat láthatunk. A kerületi és a településenkénti táblázatok fejléce azonos, tartalmazza a népszámlálás szerinti összlakosság, a nemesek, a nemes birtokosok számát, majd az összes, a nemesi, a kamarai, az egyházi nagybirtok, illetve a helyi egyházi és végül a paraszti szántók adatait. Újabb táblázatsorban településenként a tulajdonos nemesek számát, nevét, s a szántójuk méretét, végül az összes nemesi szántó nagyságát láthatjuk.

Szinte természetesen kell venni azt, hogy a paraszti használatú földek úrbérrendezési és a kataszteri felmérésben felvett adatai eltérőek, a különbségek nem a magyar, illetve a kataszteri holdak méretdifferenciájából adódnak, hanem abból, hogy a kataszteri felmérések minden hasznosíthatónak vélt területet tekintetbe vettek. Ifj. Barta János egyes települések adatainak kiemelésével illusztrálja a forráskritikai nehézségeket, amelyeket látva a recenzens nem kívánhat többet annál, hogy azok a későbbi hasznosítók, akik méritenek táblázataiból, hozzá hasonló gondosgot tanúsítsanak.

Zemplén vármegye igen értékes levéltára ritkaságszámba menő forrást őrzött meg a nem úrbéres lakosság jövedelmi viszonyairól, pontosabban fogalmazva a gondos elődök ránk hagyományozták a *nemesi jövedelmek 1800. évi összeírását*. A *dicalis* összeírások révén ismertek voltak az úrbéres népességtől várható jövedelmek, a francia háborúk terhei azonban megkívánták azt, hogy a nemesség jövedelmei is vétessenek számba. Már nem a birtok mérete, nem az alapvető természetes mutatók, hanem a monetáris summa összetevői kerültek az érdeklődés középpontjába, következésképpen az igen alapos tudakozást követően a jövedelmek pénzre átszámított tételeit tüntették fel az összeírók. A 17 jövedelmi kategória 3 nagyobb csoportra osztható: I. Jobbágyok, házas, illetve házatlan zsellérek, továbbá a majorságok, zsellérbirtokok és telken kívüli földek után számi-

tott jövedelmek. II. Az úgynevezett kisebb királyi haszonvételekből a kocsmáltatás, mézsárszék, vámok és révek haszna, továbbá a halászat, az erdők, a malmok és a vásárok jövedelme. III. Végül a szabad és a dézsmás szőlőkből s a hegyjogból származó bevételek értéke.

Az 1800. évi jövedelem-összeírás két változatban — települések és birtokosok szerint — áll a kutatók rendelkezésére, így megkönnyíti a személyek azonosítását. Kiegészítő források segítségével megállapítható, hogy a természetes személyek mellett jogiak is szép számmal akadtak a megyében, s igen jelentős volt az extraneitás. Az extraneus birtokosok — azaz a vidékiek, a megyén kívüliek, korabeli szóhasználatul élve a 'bebírók' — főként a szőlőkből húztak tekintélyes jövedelmet, miként az is természetesnek tűnik, hogy a Tokaji és a Pataki kerület jövedelmezősége volt kiugró. A II. jövedelmi kategórián belül a kocsmáltatás állt az élen, de a malmok és az erdők is jól jövedelmeztek. Szerényebb jövedelem származott a halászatból.

Ifj. Barta János valóban hangyaszorgalommal, időt és fáradságot nem kímélve állította össze Zemplén vármegye 18. századvégi adattárát, amelyhez a források és a forráskiadványok elérhetőségének megadása mellett, a mértékegységeket és a számítási pénz jellemzőit tartalmazó tájékoztatót, továbbá olyan áttekinthető kerületi térképeket is csatolt, amelyeken valamennyi helység neve megtalálható. E segédletek is összhangban állnak a bevezetőben idézett szerzői szándékkal, azzal, hogy megkönnyítse a helytörténet iránt érdeklődők munkáját. Ennél azonban jóval többet tett, a kedvező forrásadottságú megye múltjának mélyéből merítve nyújtott történeti értékeket a kortársainak, s küldött üzenetet a jövő historikusainak

Közhely az, hogy hiányérzet nélküli kötetet nem lehet megjelentetni. Jelen kiadványra is igaz ez, s bár pusztába kiáltott szó, ismét megemlítem, idegen nyelvi összefoglaló, de legalább rövid tájékoztató — *Summary* és jelen esetben *Resume* — nélkül nem lett volna szabad közre adni e kötetet.

Buza János

THE CRIMEAN KHANATE AND POLAND-LITHUANIA

International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century)

A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents

by Dariusz Kołodziejczyk.

THE OTTOMAN EMPIRE AND ITS HERITAGE

Politics, Society and Economy. Volume 47.

Edited by Suraiya Faroqhi, Halil İnalçık and Boğaç Ergene

Brill: Leiden–Boston, 2011. 1049 p. XVII Facsimiles, 2 Maps.

A lengyel történész-oszmanista az 1461–1742 közötti időszakból páratlan diplomáciatörténeti forrásanyagot bocsátott a történeti kutatás rendelkezésére. A dokumentumok eredeti őrzőhelye a lengyel királyi levéltár volt. Lengyelország harmadik felosztása (1795) után Szentpétervárra, majd onnan 1828-ban Moszkvába kerültek, s csak 1923-ban jutottak vissza eredeti őrzőhelyükre. Átvészelték a II. világháborút, jelenleg a varsói Régi Iratok Főlevéltára tatár anyagát képezik. Mindezt azért fontos előre bocsátani, mert a krími kánok bahcsiszeráji levéltára az 1736-os orosz támadás során nagyrészt elpusztult, egyedül a kánság társadalmi és gazdasági életének forrásai, az ún. kádiaszker könyvek (122 darab) maradtak fenn, mert azokat nem Bahcsiszerájban, hanem Karaszubzarban (Belogorsk, Krím-félsziget) őrizték. Így a Krími Kánság külpolitikájának történetét az elbeszélő forrásokon túl csakis a külföldi levéltárakban fennmaradt iratok segítségével lehet rekonstruálni. Főleg a lengyel és az orosz levéltárak elsődleges értékűek, hiszen ezekkel az országokkal évszázadokon át rendszeres politikai kapcsolatokat tartott fenn a kánság.

A munka két nagy tematikai egységre oszlik: történeti tanulmányokra és forrásközlő fejzetre. A kutatástörténeti bevezető után (XIII–XXXV) a szerző nagy ívű áttekintést ad a lengyel-litván-krími-tatár kapcsolatok történetéről, amely egyúttal a Krími Kánság történetének lengyel szempontú feldolgozása is (3–220.). Ezt követik a diplomáciatörténeti és paleográfiai tanulmányok (223–515.). A forrásközlő rész 71 békeszerződést tartalmaz olasz, rutén, lengyel, tatár nyelven és angol fordításban (521–1008.). A könyv végén a 17 darab, eredetiben fennmaradt (1 olasz, 12 tatár és 4 lengyel nyelvű) dokumentum faksimiléje található. Az olvasó tájékozódását a

hatalmas anyagban az okleveleket kibocsájtó uralkodók listája (519–520.), válogatott bibliográfia (1013–1034.), két térkép és index segíti.

Történeti áttekintés

A 14–15. század folyamán jelentős mozgások figyelhetők meg Kelet- és Közép-Európa történetében. Új birodalmak felemelkedésének kora ez. Nyugaton a Habsburgok leendő monarchiája körvonalazódik, a Kárpát-medencében magyar–lengyel perszónalunió jön létre, keleten a hatalmas kiterjedésű litván nagyfejedelemség pogány uralkodója, Jogajla feleségül veszi I. Lajos magyar király (1342–1382) lányát, Hedvig (Jadviga) lengyel királynőt, utolsóként Európában felveszi a latin ritusú kereszténységet, és Jagelló Ulászló (Władysław Jagiełło) néven lengyel királlyá koronáztatja magát (1386). Létrejön a lengyel-litván perszónalunió, de a két országrészt 1569-ig, a tényleges egyesülést kimondó lublini unióig önállóan kormányozzák. Még keletebbre nézve folytatódik a moszkvai nagyfejedelem hatalmának kiépülése az orosz fejedelemségek felett, melyek ekkor még a mongol utódállam, az Arany Horda kánjainak vazallusai. Az Irtis alsó folyásától az Al-Dunáig nyúló, hatalmas területen fekvő Arany Horda már szétesőben van, míg a Fekete-tenger túlsó partján az Oszmán Birodalom éppen most szedi össze az erejét a Timur Lenktől elszenvedett ankarai vereség (1402) után. Ebben a történelmi keretben vizsgálta Dariusz Kołodziejczyk a Lengyel-Litván Állam és az Arany Hordából kivált Krími Kánság diplomáciai kapcsolatait.

A történeti részt a szerző három kronológiai egységre tagolta. A diplomáciai kapcsolatok első szakaszát (1362–1523) kezdetben a Litván Nagyfejedelemség és az Arany Horda együttműködése jellemezte. A litván nagyfejedelmek a Lengyelországgal többszörösen megújított unió ellenére gyakorlatilag önálló külpolitikát folytattak a steppével. Királycsinálóként léptek fel a Hordában, menedéket adtak kánjainak, köztük Toktamisznak (1380–1406 megszakításokkal), az utolsó jelentős kánnak. A nagyfejedelem szolgálatában állt, és litván támogatással tudott hatalomra kerülni az első krími kán, Hadzsi Giráj (1442–1466) is. A Dnyeper valamint a Volga alsó folyása közötti területen létrejött másik utódállam, a Nagy Horda (*Ulug Orda*) és a Litván Nagyfejedelemség közeledése arra sarkalta Mengli Giráj krími kánt (1478–1514), hogy Moszkvával ideiglenes szövetségre lépjen, és 1502-ben végleges csapást mérjen a Nagy Hordára. A vereség után a Nagy Horda kánja, Sejh Ahmed a litván nagyfejedelemhez menekült, nemzetségei pedig meghódoltak a krími kánnak. A litván nagyfejedelmek Sejh Ahmedet 1527-ig Kijevben tartották fogságban, hogy bármikor ki lehessen játszani a Krím ellen. Mindezek a történelmi események befolyásolták a kezdeti diplomáciai kapcsolatokat, és behatárolták a kánság mozgásterét, mert arra készítették a krími kánt, hogy ellenfele őrzéséért és a béke biztosítékaként fiát, vagy a krími arisztokrácia egyik tagját túszként (*rehin*) Vilniusba küldje.

A 16. század közepére megváltozott a nemzetközi helyzet. Az 1515-ös Habsburg-Jagelló szerződéssel és a mohácsi csatátéren elesett II. (Jagelló) Lajos magyar király halálával (1526) a lengyelek feladták közép-európai ambícióikat. 1533-ban örökbékét kötöttek az oszmánokkal, ami precedens nélküli, és ellentmond a dzsihádnak, valamint a muszlim törvényeknek, mert nem volt limitálva. (1536-ban hasonló békét kötött Szulejmán a francia királlyal is.) Ezek a változások a formális szövetség felé terelték a lengyel-litván-tatár kapcsolatokat, hiszen a kánnak, a szultán szövetségeseivel szemben, lojálisnak kellett lennie. Megszűnt a *rehin* intézménye, a tatárok az Arany Horda örökségének megszerzéséért versengtek az oroszokkal, de átmeneti sikerek után véglegesen elveszítették a Volga menti kánságokat (1552-ben Kazányt, 1556-ban Asztrahányt). Jóllehet a Krími Kánság 1475 óta az Oszmán Birodalom befolyási övezetébe tartozott, és a félsziget védelmi, valamint kereskedelmi szempontból fontos déli partvidékét előbb szandzsákként, majd vilájetként (1569) közvetlenül betagolták az oszmán közigazgatási rendszerbe, a 16. században az oszmán-tatár viszony még inkább szövetségesi, mintsem vazallusi viszony volt. Jól mutatják ezt az örökbékét megelőző isztambuli béketárgyalások, melynek során a lengyel követ kétféle véleménnyel szembesült. Egyrészt azt hangsúlyozták, hogy a lengyel királynak nem kell a tatár kánnal külön tárgyalnia, mert nem szuverén uralkodó, posztját a szultánnak köszönheti és engedelmeskednie kell a szultánnak. Amikor azonban a biztonság kedvéért a lengyel követ Ibrahim nagyvezírtől azt kérte, vegyék be a kánt is a békébe, és parancsolják meg szigorúan a tatároknak a szerződés betartását, ezt a választ kapta: „Jóllehet Száhíb Giráj kán olyan, mintha Szulejmán szultán fia lenne, és a szultánnak köszönheti a trónját, de a kán szuverén uralkodó, és nem lenne illő olyan békeszerződésbe bevonni, amely két másik uralkodó között köttetik (p. 73).”

A 16. századi tatár békeszerződésekből is egy szuverén krími uralkodó képe bontakozik ki. Egy olyan nomád uralkodó, aki a mongol hagyomány szerint területeket, városokat „adományoz” Vilniusnak és Moszkvának, és igényt tart mind a Lengyel–Litván Államtól, mind a moszkvai nagyfejedelemségtől az általuk egykoron az Arany Horda kánjainak fizetett adóra. Az adó az „adományozó” oklevélben felsorolt területek és városok biztonságát szolgálta volna, hiszen a kán azért osztotta szét a családtagok és az elit között, hogy visszatartsa őket a litván portyáktól. Teljesen azonban nem szüntethette meg őket, hiszen a rabok szerzésére irányuló portyák nem csak a köztatórok számára voltak fontosak, akik ebből tartották el a családjaikat, hanem a Giráj dinasztia fiatalabb tagjai számára is, akiknek az ilyen portyák lehetőséget adtak arra, hogy megmutassák vezetői képességeiket, és követőket szerezzenek maguknak (p. 38). A 16. századi békeszerződésekben még jól nyomon követhető a nomád társadalmakra jellemző ún. kettős rendszer, melyet a káni család két tagjának, a kán és a kalga tiszttségét betöltő két fivérnek (ritkán apának és fiúnak) együtturalkodása jellemez. A kalga a kánság sztyepei területeit ellenőrizte, és Vilniusszal jó kapcsolatokat fenntartva biztosította fél független helyzetét a félszigeten uralkodó kántól.

A szerző a kánság nemzetközi jelentőségét taglalva rámutatott arra, hogy az a kelet-európai politikában Moszkva és Krakkó között a balansz szerepét töltötte be, és érdekeinek megfelelően hol az egyiket, hol a másikat támogatta katonai segédcsoportokkal. A tatárok emellett befolyást gyakoroltak az Oszmán Birodalom vazallus államai közötti erőegyensúly fenntartására is. A tizenöt éves háború idején, de fél évszázaddal később is, a lengyelekkel együttműködve biztosították a lengyel érdekek érvényesülését Moldvában, időnként Havasalföldön is (Doc. 43, Doc. 61), ami gyakorlatilag hármás, lengyel-török-tatár fennhatóságot eredményezett. Ezért járhatott csak átmeneti sikerrel az erdélyi fejedelmek kísérlete a vajdaságok feletti befolyás megszerzésére. Az oszmánok magyarországi hadjáratainak való részvétel következtében pedig fokozatosan kiépítették kapcsolataikat az európai uralkodóházakkal, előbb Béccsel, majd Koppenhágával, Stockholmmal és végül Brandenburggal.

A 17. században megváltozott a lengyel-oszmán és a tatár-oszmán viszony. Az örökbéke elenére az oszmánok 1621-ben megtámadták és sikertelenül ostromolták a lengyel határvarrat, Hotint. Az ostromban kitüntette magát az orosz hódítás miatt a Volga mellől a krími kánok fennhatósága alá vándorolt nogájok vezetője, Kantemir mirza. A nogájok a Duna-delta és a Dnyeszter közötti sztyeppén (Budzsak) nomadizáltak, és a Krími Kánság valamint az Oszmán Birodalom között lavirozva félfüggetlen helyzetet alakítottak ki maguknak. Sem a kánnak, sem a Portának nem akartak engedelmességet, jóllehet a kán a békeszerződésekben nemcsak a saját tatár alattvalói, hanem a nogáj nemzetségek nevében is megesküdött a béke megtartására (Doc. 60). Végül Bahcsiszeráj és a Porta viszonya olyannyira kiéleződött, hogy a tatárok 1624-ben kozák segítséggel megtámadták az oszmán vilájetközpontot, Kaffát (Feodoszija Krím-félsziget). Véres összetűzések után 1637-ben a Porta úgy oldotta meg a helyzetet, hogy mind a regnáló kánt, mind a budzsaki nogájok vezetőjét kivégeztette. Ez volt az első eset, amikor az oszmánok egy dzsingiszidára kezet emeltek (p. 148).

A század közepén a kozákság megoldatlan helyzete kötötte le a politikai szereplőket. A lengyel-tatár és a lengyel-oszmán békeszerződések állandóan ismétlődő pontja ezért a kozákok féken tartása lett, akik sajkáikkal a Fekete-tengeren egészen a Boszporusz bejáratáig merészkedtek és kifosztották a part menti településeket. Amikor a kozákság nagyobbik része elfogadta az orosz fennhatóságot (1654), az oroszoknak nem volt többé szükségük tatár segédcsoportokra. A korábbi erőegyensúly felbomlott, mind a lengyelek, mind a tatárok szembetalálták magukat egy orosz-kozák koalícióval. Válaszul szorosabb együttműködés jött létre a Lengyel–Litván Állam és a kánság között, melybe tatár részről be kívánták vonni az orosz cár fennhatósága alatt élő muszlimokat is. Kazány és Asztrahány muszlimjai a krími kántól várták a felszabadulást a cári uralom alól. Nem véletlen, hogy éppen ekkor jelent meg a krími kánok intitulációjában a kalifa cím a békeszerződésekben (Doc. 55., 64.). Jóllehet a kalifa címet az oszmán szultánok is használták intitulációjukban, a muszlim jog szerint azonban bármelyik muszlim uralkodó igényt tarthatott rá, azal a feltétellel, hogy védi és támogatja az iszlám jogot.

Dariusz Kolodziejczyk jól látta, hogy nemcsak a vallási motiváció mozgatta a krími kánokat, hanem a Dzsingiszda örökségről sem mondtak még le, és egy esetleges siker esetén igényt tartottak volna minden olyan területre a cári birodalomban, ahol muszlimok éltek (p. 187). Az 1672-es békeszerződés intitulációja pedig egyenesen megnevezi azokat a török népeket (baskírok, a Volga-mentén maradt nogáj nemzetségek és a Kaukázus előterébe vándorolt Kis Nogáj Horda, valamint a Szibériai Kánság tatárjai), amelyek feletti fennhatóságra a krími kán jogot formált

(Doc. 70). Krakkó és Bahcsiszera együtműködésének színtere azonban mégsem a keleti hadszíntér lett. Lengyelország belebonyolódott az északi háborúba (1655–1660), amely lezárta a svéd-lengyel trónviszályt. Lengyelország megmentésére — Dariusz Kołodziejczyk szavaival élve — egzotikus koalíció jött létre a lengyel király, a tatár kán, a dán király, a Habsburg császár és az oszmán szultán között (p. 170). A lengyel-oszmán kapcsolatok azonban hamarosan új fordulatot vettek.

A történeti érintkezés harmadik szakasza (1671–1783) konfrontációval indult. Hotin már megmutatta, hogy az Oszmán Birodalom új terjeszkedési iránya Kelet-Európa lesz, de még fél évszázadot kellett várni az első oszmán vilájet létrejöttére lengyel területen. 1672-ben az erős végvár, Kamieniec Podolski elfoglalásával az oszmánok megvetették lábukat Podóliában. A háborút lezáró bucsacsi béke évi adó fizetésére kötelezte Lengyelországot. Dariusz Kołodziejczyk az adófizetési kötelezettséget úgy értelmezte, hogy általa a lengyel király az Oszmán Birodalom vazallusává vált. Már egy korábbi recenzióban is kitértem rá, hogy véleményem szerint nincs erről szó. Először is a lengyel király soha nem fizette meg a békében megállapított 22 000 aranyat, mert a négy év múlva megkötött zsuravnói béke felmentette a kötelezettség alól. Az adófizetés tényét sem lehet leegyszerűsítve vazallusi viszonyoknak nevezni, mert ugyan ki merné azt állítani, hogy a Habsburgok a 16. században fizetett évi 30 000 arany adó fejében a Porta vazallusai lettek volna?

A Podóliában elszenvedett területi veszteségek arra sarkallták Lengyelországot, hogy részt vegyen a 17. század végi törökellenes háborúban, és Bécs 1683-as felmentésében. Sokatmondó és kevésbé ismert az a szerző által idézet adat, miszerint Jan Szobieszki titokban békét ajánlott Szelim Girájnak és nemzetközi garanciát a kánság önállóságának elismerésére. Erre meg is esküdtek volna a Szent Liga tagok abban az esetben, ha a tatárok semlegesek maradnak. 1685-ben terjesztette elő a lengyel követ az ajánlatot a Krímbe. A kánok dzsingiszida legitimációjára hivatkozott, mondván, hogy a *kulok* (értsd az Oszmán Birodalom katonai rabszolgákból álló elitje) nem sokáig uralkodhatnak a szabad és ősi Giráj dinasztia felett, és a kánnak is olyan szuverén muszlim uralkodónak kell lennie, mint amilyen a perzsa sah, vagy a buharai padisah (p. 191). Szelim Giráj nem utasította vissza nyíltan az ajánlatot, de húzta-halasztotta, végül Szobieszki békét kötött V. Iván cárral, Oroszország 1686-ban csatlakozott a ligához. A Krím azonban már csak vallási okokból sem hagyhatta cserben oszmán szövetségését. Vele együtt szenvedett vereséget Bécs alatt és a magyarországi hadszíntereken. A nagy török háborút lezáró 1699-es karlócai béke után egy évvel aláírt konstantinápolyi béke megszüntette Oroszország és a Lengyel-Litván Állam adófizetési kötelezettségét. A tatárokat eltiltotta a portyáktól és megfosztotta őket attól a lehetőségétől is, hogy katonai segédcsapatként vegyék igénybe szolgálataikat.

Jóllehet a 18. század második felének történései már nem tartoznak szorosan a lengyel-tatár diplomáciai kapcsolatok témakörébe, a szerző végigvitte a Krími Kánság történetének tárgyalását egészen az orosz annexióig (1783). Rámutatott az oszmán-tatár viszony megváltozására, és párhuzamokat vont a lengyel és a tatár történelem között. Megállapította, hogy amíg a 16. században a kánoknak elvitathatatlan karizmájuk és hatalmuk volt, visszautasították, hogy a nagyvezírral azonos szinten kezeljék őket, a 18. századra a krími kánból már inkább oszmán tisztségviselő lett, akit a Porta saját akarata szerint nevezett ki és hívott vissza. Mégis, a krími kánok a saját javukra tudták fordítani a Fekete-tenger nyugati medencéje feletti condominiumot. A területet a Porta a 17. század második felében vonta oszmán közigazgatás alá letelepítve az ott nomadizáló nogájokat. Az Oszmán Birodalomnak évi 25 000 kurusj jövedelme volt innen. Ugyanakkor egy, a krími érdekeket képviselő tisztségviselő, a *jali aga* 'partmenti aga' révén, a kán is fenn tudta tartani jogát a nogájok feletti ellenőrzésre és a tőlük származó bevételekre. A krími kán számára ugyanis a *yali aga* a zsákmány ötödét szedte. Az, hogy a legtöbb kán nem szuverén uralkodóként lépett fel, megkönnyítette a Porta dolgát, elfogadták jelenlétüket azon területek felett, melyek korábban a kettős fennhatóság miatt vita tárgyát képezték. E kettős birtoklás miatt jelent meg az utolsó, 1742-es lengyel-tatár békeszerződés intitulációjában Budzsak és Kubán is (Doc. 71).

Az összefoglalásban Dariusz Kołodziejczyk a Krími Kánság és a Lengyel-Litván Állam történelmében megfigyelhető párhuzamok közül a nemesség szerepének túlsúlyát emelte ki mindkét oldalon. A tatár nemzeti arisztokrácia a lengyel nemeseket egyenrangúnak tartotta, barátoktak, *andák*, azaz esküvel fogadott testvérei lettek egymással. A nemesség az uralkodó elsődlegeségét egyik oldalon sem kérdőjelezte meg, ugyanakkor féltékenyen őrizte jogait a politikában való részvételre. Hangsúlyozta, hogy a 18. században mind a Krími Kánság, mind a Lengyel-Litván Állam mély társadalmi krízist élt át, és egyformán ki volt téve a cári birodalom hódító törekvéseinek. Hiába igyekezett a magyar származású francia konzul, Baron de Tott (Tóth Ferenc báró),

egy oroszellenes török-tatár szövetséget létrehozni, az Oszmán Birodalom sem a szárazföldön, sem a tengeren nem volt képes megállítani az oroszok térnyerését. A tatárok egyedül képtelenek voltak ellenállni az orosz nyomásnak, különösen az után, hogy a nogájok orosz fennhatóság alá helyezték magukat. Az európai közvéleménynek Nagy Katalin cárnő úgy interpretálta az orosz seregek behatolását a Krimbe, hogy tulajdonképpen a lakosság kérésére vonultak be felszabadítani őket az oszmán iga alól és helyreállítani régi függetlenségüket (p. 210). Végül szinte egy időben osztották fel Lengyelországot (1772. augusztus 5.) és nyilvánították ki a Krími Kánság „függetlenségét” (1772. november 18.), amelyet ugyan a Kücsük Kajnardzsaí béke (1774) megerősített, de 1783-ban orosz annexió követett.

Diplomáciatörténet

A kötet második nagy egységét a diplomáciatörténet adja. A Lengyel–Litván Állam és a Krími Kánság között létrejött békeszerződések a keleti diplomácia termékei. Az a fajta európai típusú békeszerződés, mely pontokba szedi a két fél megállapodását, sokáig ismeretlen volt a krími-tatár diplomáciai gyakorlatban, és csak a zboróvi békében, 1649-ben jelent meg (Doc. 60). A korai békék neve esküvel (*sartnâme*), azaz egy olyan írástípus, amely a kibocsátó fél esküjét is tartalmazta. A *terminus technicus* csupán egyszer, 1520-ban, a legrégebbi tatár nyelvű békében bukkan fel (Doc. 20). A 16. században a tatár békeszerződések a török *yarlyq* szóval jelölték, melynek eredeti jelentése: 'egy szuverén által vazallusnak, vagy alattvalónak adott dokumentum'. A jelentése is mutatja, hogy egyoldalúan kibocsátott okiratról van szó. A szerző adománylevelének (*donation yarlyq*) nevezte azokat a szerződéseket, amelyekben a krími kánok a litván és a lengyel uralkodóknak területeket „adományoztak”. Az idézőjel azért szükséges, mert ezek a területek ténylegesen litván illetve lengyel tulajdonban voltak. Az oklevéltípus jelentősége mégis abban rejlett, hogy elméletileg garantálta a benne felsorolt területek biztonságát. A kánok néha ugyanazt a területet mind Litvániának, mind Moszkvának eladományozták. A szerző jól látta, hogy bár a *donation yarlyq* sértette mind a lengyel király, mind az orosz cár szuverenitását, hiszen úgy tüntette fel, mintha a kán kegyéből bírnák országaikat, valójában mindkét uralkodó a maga javára fel tudta használni őket az egymással folytatott területi vitákban (p. 277). Dariusz Kołodziejczyk helyesen vezette vissza a *donation yarlyq* eredetét a krími kánok azon meggyőződésére, hogy mint az Arany Horda örökösének, joguk van a felsorolt városokat és tartományokat eladományozni. Véleményem szerint azonban ennél többről is szó lehetett. Amint a krími nemzeti arisztokráciának minden új kánnal újra és újra meg kellett erősíttetni a korábbi birtokadományokat, ugyanúgy meg kellett erősíttetni a litván nagyfejedelemnek és a lengyel királynak is a saját birtokaikat. Így erre az irattípusra a *confirmatio yarlyq* elnevezést javaslom. Az 1560-as békeszerződés az utolsó, amely még ebbe az irattípusba tartozik (Doc. 33). A szerző a *donation jarlik* eltűnését a Jagelló dinasztia kihalásával (1572) magyarázta. Véleményem szerint inkább társadalmi változás állhat a háttérben, ez az az időszak, amikor a Krími Kánság történetében fokozatosan véget ér a nomád korszak. A 16. század végén, oszmán hatásra, a krími kancellária használatában új elnevezés jelenik meg a békeszerződésre, az *ahdnâme* 'athnâme, szerződéslevel'. Amint Kołodziejczyk rámutatott, a változás egyben azt is jelentette, hogy a tatár fél elfordult a nem egyenlő kapcsolattól, amelyet a *jarlik* típusú oklevél fejezett ki. A két fél közötti egyenlőséget legnyilvánvalóbban az 1667-ben kötött podhajcei béke fejezte ki. Ez alkalommal egyetlen szerződést készítettek lengyel nyelven, két példányban, és a megerősítés után a példányokat kicserélték (Doc. 66).

A békekötés folyamata

A litván nagyfejedelem, a lengyel király vagy az orosz cár számára a követküldés és követ fogadás uralkodói jog, a szuverenitás egyik ismérve volt. A kompetenciák megoszlottak, a krakkói lengyel kancellária a nyugati udvarokkal és az Oszmán Birodalommal tartotta a diplomáciai kapcsolatokat, míg a moszkvai és krími ügyekben a litván kancellária volt az illetékes 1569-ig, amikor a tatár ügyek is a királyi kancelláriához kerültek. Ezzel szemben a Krímen a dzsingiszida hatalomgyakorlás értelmében az uralom az egész dinasztia közös tulajdonát képezte. A decentralizált hatalmi struktúra és a megosztott szuverenitás következtében nemcsak a kánnak, de társuralkodóinak, a *kalga* illetve a *nureddin* tisztségét (1584 után) betöltő fivéreinek, fiainak, sőt a

17. században a kán anyjának, első feleségének, a dinasztia további nótágjainak, valamint a kán-ság négy fő nemzetsége vezetőinek, és a kán udvari embereinek is joga volt saját emberét a kán főkövetével együtt Vilniusba, Krakkóba vagy Varsóba küldeni. A 16. század közepéig a két legjelentősebb krími nemzetség, a Sirin vagy a Barin fejei vezették a követségeket. Néhány esetben a Krím-félszigeten fekvő genovai kereskedőváros, Caffa (Kefe/Feodisija) olasz lakosai közül került ki a követ. A következő században azonban helyükre a kánok udvari emberei, bizalmasai léptek. A lengyel fél részéről a Krímbe legtöbbször köznemesi státuszú követek mentek, akik azonban sikeres szolgálatuk után feljebb léphettek a társadalmi ranglétrán. Leghíresebb közöttük Marcin Broniewski, aki Báthory István, majd III. (Vasa) Zsigmond követeként 1578 és 1592 között öt alkalommal is tárgyalt a Krímen. A követségek különböző útvonalakat használtak. A 16. század közepéig a Dnyeper bal partján fekvő határvár, Islamkerman (Tavan geçidi, Tagan ukr.) volt a találkozóhely, ahová a litván követek hajón jöttek, és ott adták át az évi adót. A század végén a moldvai utat használták, és hol Jassyban (Jászvásár, Iași ro.), hol a közös, oszmán-tatár fennhatóság alatt álló Dnyeszter parti várban, Akkermanban (Belgorod Dnistrovskij, ukr.) szolgáltatták be az adót. A 17. század közepétől az adó átadása elvált a tisztán diplomáciai misszióktól.

A káni székhelyre érkezett követeknek az audienciára néhány napot, néha néhány hónapot is várni kellett, jöllehet a békeszerződésekben hangsúlyozták, hogy a követet mielőbb, de legfeljebb két hónapon belül vissza kell küldeni. A káni audiencia után a követ látogatást tett a kalgánál, a 17. században a nureddinnél és a kán anyjánál is. A kölcsönös eskütétel a búcsúaudienciára maradt. A 16. század elején a kán és a Giráj dinasztia tagjai után a vallási vezetők, majd a nemzetségi arisztokrácia, végül az udvari tisztségviselők is esküt adtak (Doc. 9). A 17. században megindult hatalmi centralizáció következtében az esküt tevők köre leszűkült a kánra, a kalgára, a nureddinre és a nemzetségi arisztokráciát képviselő Sirin nemzetségfőre.

A kán békeszerződését a lengyel királyi udvarba a tatár követség vezetője vitte. Ellátásukról keleti szokás szerint a fogadó fél gondoskodott, mely nagy terheket rótt elsősorban a varsói kincstárra. Ezért 1535-ös és 1540-es békeszerződésben a lengyel fél felvetette, hogy a követségek létszámát 25 főben, a futárokét 2 főben rögzítsék (Doc. 26., 29.), de ezt csak egy évszázad múlva sikerült elérni.

Állandó pontjai a békéknek, hogy egymás barátainak barátja, ellenségeinek ellensége lesznek; egymás területeiben és alattvalóinak nem okoznak kárt; a foglyokat a békekötés értelmében elengedik, a zsákmányt visszaszolgáltatják; biztosítják a kereskedelem biztonságát (mely elsősorban a királyi kereskedők szabad sóvásárlási jogát jelentette a mai Odessza mellett fekvő Kacsibejben); nem bántalmazzák, és nem tartják vissza a másik fél követét; és nem utolsósorban rendszeresen, időben megküldik a kánnak a békében rögzített adót. Az adó elsősorban arra szolgált, hogy megóvja a lengyel-litván területeket a tatárok portyáitól, ezért a békeszerződésben kikötötték, hogy csak azokra az évekre fizetik, amikor a tatárok távol maradnak a határoktól. Vilnius és Krakkó pénzben és posztóban, Moszkva pénzben és prémben róttá le az adót. A kán, a kalga, a nureddin és a dinasztia néhány férfi illetve női tagja mellett a négy fő nemzetség vezetője, a 17. századtól kezdve a kán udvari emberei is részesedtek belőle. Kezdetben a Vilnius által fizetett 4500 arany a két ország között fekvő határvár, Islamkerman tatár katonaságának az ellátmányát képezte. 1521-től kezdve 15 000 arany az adó, melyet egyenlő arányban megosztva fizetett a lengyel, illetve a litván kincstár: 7500 aranyat készpénzben, 7500 arany értékben pedig angol posztót és prémet adott (Doc. 10., 15., 17., 19., 20., 55.). Időnként a készpénz és a javak aránya változhatott, például 1535-ben csak posztót kértek (Doc. 27.) 1539-ben és 1542-ben 2000 arany volt a készpénz, és 13000 arany értékű a posztó (Doc. 26., 28., 31.). Véleményem szerint a változás azzal magyarázható, hogy mivel az ekkor uralkodó Száhib Giráj (1532–1551) volt az első jelentős kán, akit a Portáról helyeztek a kán-ság trónjára, bőkezű ajándékozással akarta megnyerni magának a tatár nemzetségi arisztokráciát. Szintén legitimációs oka lehetett annak, miért éppen csak Száhib Giráj alatt éledt újra az adónak az Arany Horda forrásaiból ismert neve, a *tokuz*. A *tokuz* eredeti jelentése 'kilenc' és arra az ajándékozási szokásra utal, amikor kilenc féle ajándékból darabonként kilencet (tehát összesen nyolcvanegyvet) kellett adni. A *tokuz*ból rendszerint három szettet szoktak küldeni (a kán, a kalga és a nureddin számára), utoljára az 1640-es béke említi (Doc. 55.). A *tokuz* nem számított bele az adó összegébe.

A békeszerződésekben az adóra többféle elnevezést használtak, de soha nem jelenik meg *harac* 'harács' terminusként. Az adónak két fajtáját különböztették meg: a szokásos adót politikai szituációtól függetlenül azon feltétellel, hogy a tatárok a békét betartják, küldeni kellett; és rendkívüli adót, melyet csak azokban az években kellett küldeni, amikor a tatárok katonai segédcsoportokat adtak. Ez

utóbbi esetben a kánnak és a kalgának fizetendő szokásos adót megduplázták. Ha a Krímen anarchia dúlt, a lengyel király igyekezett kibújni az adófizetés alól. Folyamatos, évenkénti adófizetésre csak a hosszú lengyel-tatár szövetség idejéből, 1654–1666 között van adatunk.

A tatár iratok

A könyvben publikált iratok nagyobbik része rutén nyelven, a Litván Nagyfejedelemség állami dokumentumait másolatban megőrző kötetek gyűjteményében, a Litván Regiszterben (*Lietuvos Metrika*) maradt fenn, mely Kelet-Európa történetének értékes forrása. A legkorábbi (1512) eredeti krími-tatár oklevél is ruténul íródott, és a kán négyzetes pecsétje hitelesítette. A lengyel királyi udvarral folytatott levelezésben közvetítő nyelvként a kánok használták még az olaszt is, így készült az 1514-es békeszerződés (Doc. 16.). 1520-tól kezdve azonban felváltja a korábbi szakirodalomban csagatájnak, vagy hvárezminek nevezett keleti török irodalmi nyelv (*turki*). A 17. századtól kezdve a tatár mellett a lengyel lett a diplomácia második nyelve, melyet mindkét fél használt. Különösen a század második felében nőtt meg a kán, a kalga, valamint a kán vezire által lengyel nyelven írt dokumentumok száma. Nagyon érdekes, hogy ennek egészen más oka volt, mint az oszmánok és a Habsburg uralkodók közötti 16. századi magyar nyelvű levelezésnek. A budai pasát a kényszer vitte rá, hogy magyar íródeákokat alkalmazzon, a krími arisztokrácia viszont presztízsből választotta a lengyelt.

A békeszerződések kiállításánál a kánság az Arany Horda kancelláriai gyakorlatát követte, mely végső soron a mongolra megy vissza. Azt gondolom, hogy nemcsak történeti folytonosságról van szó. A mongol kancelláriai gyakorlat átvétele egyben legitimáló tényező is volt. Ezért éltek vele olyan uralkodók is, mint Timur Lenk, vagy az orosz cárok, akik nem voltak dzsingiszidák. A 17. században egyre több muszlim elem (pl. hosszú *invocatio* Korán idézetekkel) jelenik meg, és a nyelv is fokozatosan eloszmanósodik. A muszlim (oszmán és perzsa) kancelláriák hatása nemcsak a nyelvben, hanem a hitelesítés terén is megmutatkozott. A 16. század végéig az oklevelek hitelesítésére még használt négyzetes pecsét, a *nisán* mellett megjelenik a mandulaformájú (*bademi mühr*) pecsét is, melyet a perzsa kancelláriai gyakorlatból vettek át. Csak az oszmán befolyás erősödésével, a 17. században válik általánossá az oszmán *tugra* (uralkodói kézjegy) krími változatának használata. Természetesen a lengyel-litván diplomatikai gyakorlat is nyomot hagyott a kapcsolatokon: egyes krími békeszerződésekben megjelent a *Dei gratia* formula (Doc. 37., 60., 70., 71.). A keresztény és a muszlim időszámítás szerinti kettős datálás is megfigyelhető, de csak a korai korszakra jellemző. A zsinóron lógó függőpecsétet szintén európai hatásnak tekinthetjük. Mindez a káni kancellária nyitottságát mutatja, miként volt képes a legkülönbözőbb diplomatikai gyakorlatokat szinkretizálni. Nyelvi síkon is kimutatható az európai hatás, elsősorban a lengyel állami és katonai terminológia jelenik meg a tatár nyelvű békeszerződésekben.

Dariusz Kolodziejczyk hatalmas munkát végzett, amikor a Lengyel-Litván Állam és a Krími Kánság közötti diplomatikai kapcsolatok iratanyagának feltárásával és publikálásával, példás filológiai pontossággal és gondos angol fordításban a nemzetközi tudományosság számára hozzáférhetővé tette a különféle kelet-európai nyelveken írott forrásokat. Kutatási eredményei elősegítik a kelet-európai térség történetének jobb megismerését, a krími tatárokkal kapcsolatos sztereotípiák meghaladását. A könyv új ismereteket nyújt a nomád társadalom működésének, a hatalommegosztás mechanizmusának megértéséhez, rávilágít a vallási vezetőknek a diplomáciai kapcsolatokban játszott szerepére, és nem utolsósorban képet ad a keleti diplomatikai szokásokról.

Iuanics Mária

STÄDTISCHE WIRTSCHAFT IM MITTELALTER

Festschrift für Franz Irsigler zum 70. Geburtstag

/Hrsg. von Rudolf Holbach – Michael Pauly/

Köln – Weimar – Wien, 2011. Böhlau, XIII, 374 o.

A kötet a 70. életévét betöltött Franz Irsigler tiszteletére jelent meg. Franz Irsigler a középkori német várostörténet-írás egyik meghatározó alakja. Pályáját Edith Ennen mellett kezdte a 60-as években a bonni egyetemen, szakmai tevékenységét számtalan könyv és tanulmány fém-

jelzi. Kutatásai elsődlegesen a középkori német városok várospolitikai, kulturális kapcsolatait célozták meg, és e témakörökben született írásai a német és nemzetközi várostörténet számára mind a mai napig megkerülhetetlennek bizonyultak. Az utóbbi évtizedekben főként a városi polgárság kereskedelmi, gazdasági tevékenységével foglalkozik, az általa irányított kutatócsoport a középkori német városok kereskedelmi-gazdasági kapcsolathálóinak feltérképezésének kutatását végzi. Ez utóbbi témakör inspirálta a szerkesztőket, hogy e tematikus emlékkönyvvel tisztelegjenek Irsigler professzor történelmi és oktatási tevékenysége előtt. A kötet szerzői a hagyományosan tekinthető német várostörténet-írás térben lefedhető „kapcsolathálóját” tükrözik: a túlnyomóan német szerzők mellett épp úgy felsorakoznak az osztrák, cseh és lengyel, mint a francia, luxemburgi, belga és olasz várostörténet-írás meghatározó személyiségei, a nemzetközi várostörténeti bizottság meghatározó alakjai.

A kötet részben időrendi, részben tematikus csoportosításban taglalja az adatokat. A kora középkori cseh várostörténet ikonjaként Josef Žemlička Prága nemzetközi kereskedelmi szerepével foglalkozik tanulmányában. A szerző bemutatja, hogy Prága korai (9–12. század) városfejlődését mennyiben határozták meg kereskedelmi partnerei, valamint milyen árucikkek jelentek meg a cseh fejedelem székhelyének számító településen. A tanulmány a korszakot jellemző szegényesebb forrásbázis egészét kihasználva igyekszik a prágai kereskedelmi kapcsolatok teljes spektrumát feltárni. Bemutatja, hogy a korai időszakot meghatározó muzulmán kereskedők (Ibériai-félsziget, Balkán) hogyan adták át helyüket a német, elsődlegesen regensburgi, valamint zsidó kereskedőknek. A tanulmány szintúgy tartalmaz adatokat a prágai külkereskedelmet a kezükben tartó nemzetiségek területi elkülönülésére, mint ahogy arra is, hogy a város központja hogyan változott meg, a kereskedelmi tevékenység hogyan befolyásolta a városközpont helyét. A külkereskedelmi forgalomba került áruk összetételével kapcsolatban Josef Žemlička felhívta a figyelmet arra, hogy a korai időszak áruai elsődlegesen a luxustermékekből, valamint a rabszolgákból álltak, míg a 12–13. század fordulóját már más jellegű, a mindennapi használatra készült termékek jellemezték. Miután Prága a közép-európai kereskedelmi forgalom központjaként funkcionált ebben az időszakban, a tanulmány igen sok magyarországi vonatkozású jelenségre hívja fel a figyelmet, többek között a betelepülő magyarok által szállított rabszolgák tekintetében, de a keresztény magyar állam megszilárdulásának külkereskedelmi vonatkozásaival kapcsolatban is.

Jean-Luc Fray a Clermont-Ferrand-i egyetem professzora a Francia-középhegység középkori város- és településhálózatának elemzését nyújtja tanulmányában. Ennek alapját a település földrajzi jellemző, a települések funkcionális megközelítése jelenti. A módszer a lotaringiai települések esetében már kipróbált pontrendszeren alapul, melyet a szerző 2006-ban megjelent monográfiájában mutatott be. Az elemzés során összegyűjtött adatok alapján Fray a legalább 4 centrális pontot kapott helyeket tekintette centrális pontnak. Jóllehet, a Francia-középhegység nem tekinthető sűrű városhálózattal ellátottnak, mégis az összeállított adatbázis alapján 327 centrális helyet sikerült lokalizálni. A tanulmány vázlatosan bemutatja a középhegység körzeteit, illetve azok funkcióit, majd ezt követően jellemzi a régió gazdaságát. Az elemzés során a szerző rámutat arra, hogy jóllehet a régió alapvetően nem lenne alkalmas sűrű településhálózat létrejöttéhez, a gazdaságföldrajzi jellemzők mégis igen sok település esetében segítették elő a centralitás funkcióinak kialakulását. E jellemzők között a sűrűnek tekinthető úthálózat jelentette az egyik igen fontos kiindulópontot. Ezen felül a régió települései számára igen fontos gazdasági előnyt jelentettek a középhegység ásványi nyersanyagai, elsődlegesen a feketeszén és a nagy ezüsttartalmú ólom. E két ásványi nyersanyag jelentős ezüstművességet és pénzverést tett lehetővé már a 12. század óta, de ez a tevékenység jelentősebbé a 13. századtól vált. A régió számára a hegyi legelők tették lehetővé a nagy volumenű állattartás létrejöttét, és mivel elegendő vízi energia is rendelkezésre állt, az ehhez kapcsolódó ipari tevékenység (bőripar, textilipar) élénk kereskedelmi forgalmat indukált. A szerző ehhez kapcsolódóan a helyi termékek piacát, a piacokat működtető településeket mutatja be, illetve a régió túl külkereskedelmi utak keresztesződéseiben fekvő nagyobb centrális pontok jellemzőire világít rá. A centralitás egyik jellemzője a különféle igazgatási funkciók jelenléte, melyek egyfelől lehettek egyházi (püspökségi székhelyek, szerzetesrendi központok), másfelől magánföldesúri birtokközpontok. A tanulmány utolsó részében e központok bemutatására kerül sor. A szerző az elemzést követően megállapítja, hogy a Francia-középhegység elszigeteltségének mítosza tévesnek látszik a középkor tekintetében, mivel igen élénk forgalmú, jelentős településhálózattal rendelkező régióról volt szó.

Francesca Bocchi és Rosa Smurra két tanulmánya a települések gazdasági funkcióinak további aspektusait mutatják be, egyben ráirányítják a figyelmet a városi terek használatának ku-

tatására. Francesca Bocchi a bolognai egyetem professzora az észak-itáliai városok piactereinek, főtereinek funkcióit, valamint e terek változásait mutatja be. A szerző szerint a vizsgált városok (Verona, Parma, Modena, Lodi, Pavia, Gubbio, Perugia) esetében két alaptípus különböztethető meg: léteztek egyközpontú piactérrel, illetve a több térrel rendelkező városok. E terek sokszor éppen a városi autonómia, illetve az egyházi székhely elválasztásával keletkeztek, de Bocchi vizsgálatai arra is rámutatnak, hogy a terek nem állandóak, hiszen több esetben változásokon mentek keresztül, amikor a városi tanács házak felvásárlásával és lebontásával tudatosan alakította ki az egyházi központ (dóm) mellett a világi központot is. A terek sokféle funkcióin (egyházi és világi központ, gazdasági tevékenységek helye stb.) túl tehát ez a tudatosság elsődlegesen a teret alakító önkormányzat szimbolikájában is megmutatkozott. A 13. századtól kezdve ugyanis a városi tanácsok a városok építésével vagy kialakításával, valamint a várost szimbolizáló műalkotások felállításával igyekeztek a városi központi terek városi és nem egyházi jellegét erősíteni. E szobrok lehettek a város védőszentjeit ábrázoló alkotások, de akár az antik időszakból fennmaradt alkotások is, amelyeket új értelmezésben, új mondanivalóval felruházva helyeztek el a piactér vagy városháza tere középpontjába. Gubbio esetében egészen különleges térkialakításnak lehetünk tanúi, hiszen a város a hegyek közé szorítva nem tudott kialakítani egy síkfelületen létesített teret, hanem a megépített városháza első szintje elé felépített mesterséges szinten hozta azt létre. A városi önkormányzat szimbolikája és annak feladatai néha különleges tereket, téralakító elemeket produkáltak. A szicíliai Perugia esetében ugyanis a tanács által a 13. században létrehozott földalatti vízvezeték, a korszak egyik legjelentősebb városi beruházása, végpontjaként létesített szökőkút jelentette a városközpont kialakulását, egyben a város főtere szimbolikájának létrejöttét.

Francesca Bocchi tanítványaként Rosa Smurra a bolognai városháza gazdasági funkcióinak 13. századi változásai kapcsán a városháza nem szimbolikus jellegére hívja fel a figyelmet. A szerző a bolognai tanácsnak a főter és a városháza kialakításával kapcsolatban a 13. század elején hozott határozatait vizsgálva bemutatja, hogy Bologna antik városi arculatát, valamint a koraközépkorban visszahúzódó, majd éppen a 13. században még az antik városnál is jóval nagyobbra növekedő városban hogyan jött létre a városháza, illetve az azt övező tér. Az építkezések finanszírozásának költségeit részben az épület hasznosításából is fedezték, ami egyben arra is kiválóan rámutat, hogy a szimbolikus, reprezentatív szerepen túl a város önkormányzatát megtestesítő városháza (palatia comunis Bononiae) milyen gazdasági szerepet játszott ebben az időszakban. A szerző egy 1208-ban és egy 1212-ben összeállított jegyzék segítségével mutatja be, hogy a városháza épületében, illetve az épület melletti területen boltok tömegeit adta ki a város. Az evidenciának tűnik, hogy a város gazdasági életét is meghatározó tevékenységek (mértékek, pénzváltás stb.) a városháza közelében, vagy éppen az épületen jelentek meg, de a kereskedelmi és ipari tevékenység e sokszínűsége nem tekinthető általánosan ismertnek. A kereskedők és pénzváltók mellett ugyanis több kisebb árusítóhelyen és bódében vargák, kovácsok, sókereskedők, sőt zöldségesek és mészárosok is megjelentek a városháza árkádjai vagy falai mentén. A szerző által feltárt források rámutatnak, hogy e tevékenység nem volt ideiglenes, mivel a 13. század folyamán mindvégig kimutatható az elárúsítóhelyek jelenléte.

Roman Czaja a középkori lengyel várostörténet-írás nemzetközileg elismert szerzője, a Hansa lengyelországi és litvániai tevékenységével, főként a Német Lovagrend és a Lengyelország között kitört háború gazdasági aspektusaival, lehetséges gazdasági okaival foglalkozik tanulmányában. A 15. század elején kitört háború ugyanis — úgy tűnik — összefügghet a 14–15. század fordulóján tapasztalható gazdasági válsággal, amely során a lovagrend jelentős bevételektől esett el. A lovagrend számadásai, illetve a Hansa szövetség e területre eső városainak gazdasági elemzése rámutat arra, hogy részben a pestisjárványok miatt is a Danzigon (Gdańsk) és Elbingen (Elbląg) keresztül lebonyolított külkereskedelem erős deficitbe fordult, a jelentősen összeszűkült felvevőpiac miatt a kivitel mind jobban visszaesett. Ezt a tendenciát csak erősítették azok az intézkedések, amelyeket a rend nagymesterei a pénzpolitika terén folytattak, akik saját érdekeik miatt a pénz ezüsttartalmát erősen megemelték, így az nekik többletbevételt, a kereskedőknek azonban jelentős veszteségeket okozott. A külkereskedelem visszaesése a gdański és elbingi kereskedők fizetési képességeit is erősen rontotta: a fennmaradt források arra mutatnak rá, hogy a 14–15. század fordulóján egészen a 15. század első harmadáig a lovagrenddel kapcsolatban álló kereskedők mind nagyobb hányada nem tudta kifizetni a kiszállított, vagy felvásárolni szándékozott főként gabona értékét. A lovagrend erőszakos intézkedéseivel szemben a gdański kereskedők más utat kerestek: a lovagrenden túl más területekről igyekeztek beszerezni a külkereskedelmi forgalomba kerülő gabonát.

Franz Irsigler egyik újabb kutatási területe a bankházak hálózatainak, a bankszódóknek, illetve a hitelügyletek networkjének kutatása. E területhez kapcsolódik Hans-Jörg Gilomen tanulmánya. A baseli egyetem professzor emeritusa, Irsigler kortársa egy speciális területét mutatja be egy valójában nem különleges, de adatállománya miatt jelentős forrás alapján. A 15. századi kereskedelem egyik jellemző hitelformája az áruhitel volt, amelyik az ideiglenes tőkeszegénységet, valamint a pénzmozgás bizonytalanságát volt hivatott elsődlegesen kiváltani nem csupán a vizsgált területen, hanem a Magyar Királyságban is. Elsődlegesen a kereskedők üzleti könyveiből lehetne végkövetkeztetéseket levonni erre a hitelformára, de mivel ezekből kevesebb van még a forrásadottságait tekintve gazdagnak tekinthető svájci városokban is, ezért a városi tanács előtt kinyilatkoztatott hagyatéki eljárásokhoz csatolt adósságlisták igen értékesnek mondhatók. Gilomen — miután jellemzi a korszakban használatos kisebb hitelformákat — egy a baseli kereskedőtársadalom felső-közép rétegéhez tartozó kereskedő, Stephan Offenburg hagyatéki eljárásához csatolt adósságlistát elemez, amely a 15. század első harmadában keletkezett. A tanulmány végén leközölt forrás összesen 200 adós 201 adósságát sorolja fel. A szerző elemzi a főként kis összegű adósságok nagyságát, valamint az adóssok nemük, foglalkozásuk és társadalmi hovatartozásuk szerint. A forrásból kiderül, hogy az adósok a városi társadalom szinte minden szegmensét átölelik, a szolgáltól a környék nemességéig, a kereskedőtársaktól a világi és monasztériális egyházak képviselőikig szinte mindenki megtalálható. A szerző végkövetkeztetésében elsődlegesen a svájci hitelügyletekben szinte kánonszerű megállapítást kérdőjelezi meg, amelyik a lombard és zsidó hitelezők robbanásszerű előretörését tételezi fel.

A speciális kereskedelmi árukkal nem csak hivatásos kereskedők, hanem a forrásokban apotecariusnak/Apothekernek nevezett mesterek is foglalkoztak; ez figyelhető meg a Magyar Királyság városaiban még a 16–17. században épp úgy, mint a német nyelvterület városaiban. Volker Henn tanulmányában azonban nem a félig kereskedők tevékenységét, hanem eredeti mestersegük, a gyógyszerkészítéshez kapcsolódó források segítségével a városok egészségüggyel kapcsolatos politikáját mutatja be. A városok ispotályai, fürdői és a városokban működő gyógyszerészek között kötött szerződések, előírások már a 14. században megjelentek a német nyelvterületen elsőként Baselben, majd a 16. században majd minden nagyobb városban. A szerző elsődlegesen arra mutat rá tanulmányában, hogy a városok vezetése milyen módon igyekezett a gyógyszerészek és orvosok működésének szabályozása által minél szakszerűbb orvosi ellátást biztosítani a város lakosságának, hogyan szabályozták ennek érdekében a gyógyszerészek által használt alapanyagok minőségét. A szakszerűséghez tartozott az egészségügyi ellátás biztonsága is, amit azzal kívántak biztosítani, hogy csak az orvosok által felírt receptekre állíthatták össze a patikusok a kívánt orvosságot. Ennek szabályozása már a 15. század közepétől elfogadott volt, mint ahogy az is, hogy patika nyitását és a patikusok tevékenységét orvosok előtti vizsgához kötétkék.

Ferdinand Opll Bécs város levéltárának volt főigazgatója, a közép-európai várostörténet ismert kutatója levéltárosként és történészként egyszerre mutatkozik be a kötetben, hiszen a városi levéltárban található, kevésbé ismert forrást, a haláláig (1483) császári szolgálatban álló bécsi pápai legátus, Alessandro Numai irathagyatékát ismerteti. Az irathagyaték részletes jegyzéke és története mellett megismerkedhetünk a bécsi városi levéltár segédleteinek kialakulásával, híres levéltárosainak és igazgatóinak (Franz Tschichka, Karl Uhlirz) ez irányú munkásságával. A hagyaték publikálása egyben rámutat a ma már egyértelműen irányadó módszer, a digitális publikálás előnyeire, hiszen a 78 iratból álló fond a közép-kelet-európai közgyűjtemények számára kiváló együttműködési lehetőséget biztosító monasterium projekt (<http://icar-us.eu/cooperation/online-ports/monasterium-net>) kapcsán került feldolgozásra.

Michel Pauly és Martin Uhrmacher a város-vidék kapcsolatot vizsgálták Luxemburg példáján. Vizsgálatuk során az ünnepelt, Franz Irsigler által kidolgozott módszert vették alapul, ami a város környéki régiókat élesen megkülönbözteti egymástól, és az egyes régiókhöz funkciókat rendel. A négy vonzáskörzet-régió közül a közvetlenül a város környékén lévő elsősorban az élelmi-szerellátásban játszik fontos szerepet, és a kertkultúra a mérvadó termelési mód, míg a várostól mintegy 15–20 km-re lévő terület (nagyjából egy napi járóföld) az állattenyésztés, valamint a főként az építkezéshez szükséges nyersanyagok felvevőhelye. A hátsóháznak nevezhető 40–50 km-es körzetben helyezkedtek el az érlelőhelyek, a gabonatermesztés, a faellátáshoz szükséges nagyobb erdők, valamint az energiát termelő kallómalmok. Az utolsó körzet az 50 km-en túl fekvő területek, ami a távolsági kereskedelem helyszíne. Luxemburg esetében a távolsági kereskedelem végpontjaiként Franciaország játszott kiemelkedő szerepet, de az itáliai és görögországi terü-

letekről is érkezett megfelelő árucikk. A városi számadáskönyvek alapján elvégzett vizsgálat egy sikeresen működő középkori nagyváros mindennapjaiba enged bepillantást.

A kötet következő blokkja a különféle termékek előállításával foglalkozik. Rudolf Holbach a 14. század második feléből fennmaradt boppardi takácsrendtartást felhasználva teljes körűen mutatja be a Maas és Rajna mentén (elsődlegesen Köln központtal) folytatott posztófeldolgozás kialakulását és fejlődését. Az ünnepelt kutatásait is felhasználva rámutat arra, hogy a posztógyártás fejlődésének és a nagyüzem-jelleg kialakulásának kutatása a középkori gazdaságtörténet kiemelkedően fontos területe. Tanulmányában Boppardot modellként használja fel, és az e településen folyó posztógyártás bemutatásával mintát nyújt ahhoz, milyen aspektusokat kell figyelembe venni egy ilyen feldolgozás során. A szerző tanulmányában a nyersanyag beszerzését és forrásait, a technológiát, a rendelkezésre álló munkaerőt és az azzal kapcsolatos szabályzásokat, ezzel összefüggésben a céhrendszert, továbbá a posztó értékesítésének közvetítő- valamint célállomásait alaposan feltárja és mutatja be. Knut Schulz szintén Irsigler kölni kutatásaira reagálva mutatja be az európai szemszögből kisebb jelentőségű, de a közép-európai viszonyok között igen fontos ausztriai Steyr és Leoben vastermelését a 15. századtól a 17. század közepéig. A boppardi posztógyártásnál megismert módszerrel mintegy körbetekintünk a vastermelés energia- és nyersanyagszükségeitnek gazdaságföldrajzi tényezőitől kezdve a munkaerő biztosításán és az osztrák városok e gazdasági tevékenységét erősítő várospolitikai tevékenységéig. A szerző ugyan elsődlegesen a bajor és Rajna vidéki kivített hangsúlyozza, de nem szabad arról elfelejtenünk, hogy a magyarországi feldolgozott fémimport jelentős része származott erről a területről.

A kötet utolsó két esszéjellegetű, valamint problémafelvető, illetve kultúrtörténeti és város-történeti kérdéseket felvető tanulmánnyal zárul. Harald Witthöft a lüneburgi sótermeléssel kapcsolatos kutatásait, elsősorban a lüneburgi mértékekkel kapcsolatban végzett eredményeit és a kultúrtörténetet kapcsolta össze tanulmányában. A 11. századtól a 17. századig terjedő összehasonlítás mintegy filozófiai fejtegetésként mutatja be azokat az összefüggéseket, amelyek a koraközépkori mértékek hagyományait, az ahhoz kötődő eszméket és gondolatokat köti össze a 16–17. század gyakorlatias gondolkodásával, amikor a mérés tudománya már a kora újkori tudósok megfigyeléseivel kapcsolódott össze. A hosszú időszak vizsgálata még inkább jellemző Carl-Hans Hauptmeyer tanulmányára, ahol a szerző a várostörténet örök kérdéseit taglalja: mi a város, mit tekintünk annak, milyen korszakai, a korszakoknak milyen meghatározó tényezői voltak. Irsigler sokrétű városdefinícióját fejlesztí tovább, amikor az őskortól és az ókortól kezdve osztja összesen öt korszakra a városok fejlődését, meghatározva az egyes korszakok jellegzetességeit. A szerző különösen a kora újkor tekintetében kiemelendőnek tartotta az állam szerepének hangsúlyozását, amely szabályozója, indikátora, hasznélvezője és egyben fenntartója is volt a nagyvárosok kialakulásának, a nagy, európai majd világméretű piaci folyamatok központjaként létrejött metropoliszoknak. Végös kérdései éppen ehhez, az állam, a társadalom, a városi társadalom és a demokrácia összefüggéseikhez kapcsolódnak. Véleménye szerint ugyanis a nagyvárosok, metropoliszok tekintetében az állam szerepét immáron túlzottnak véli, és a kiutat a középkori városok hagyományain állva, az önkormányzatok kiszélesítésében látja.

Kereskedelmi hálózatok európai és városi keretek között, városi térhasználat, városhálózat és településhálózat, a főváros kialakulásának diplomáciai aspektusai, kézművesek és ipari termelés, a várostörténet előremutató kérdései. Egyediségek és településhálózat. Mindezek együtt mutatják be Franz Irsigler érdeklődési területeit, amelyek valójában mind arra a nehezen meghatározható kérdésre keresik a választ, hogy mi is a város valójában? A kötet szerzői az ünnepelttel együtt kívánják ezt a kérdést megválaszolni saját kutatási területükön keresztül, és valójában ez teszi értékessé, egyben az ünnepelt tudományos munkásságához mérten méltóvá a kötetet, amely az európai, azon belül a német nyelvterület és így a közép-európai (így a magyarországi) városfejlődés egyes kérdéseire is kiválóan kapcsolódik.

H. Németh István

A FEJEDELMI GYÁSZ TRILÓGIÁJA

Három tanulmánykötet a kora újkori uralkodói temetésekről

Az elmúlt harminc évben jelentős kutatási eredmények láttak napvilágot a kora újkori (16–18. századi) modern európai államok kialakulásának tárgykörében. A kutatások egyik hangsúlyos elemét képviselte a modern királyi hatalom kiterjeszkedésének udvari, intézményrendsze-

ri és reprezentációs jellegzetességeinek tudományos feltárása. Jelentős monográfiák és leíró jelle-
gű munkák megjelenése jelezte a kérdés iránt megnövekedett tudományos igényt, amely elindí-
totta az egymástól elszigetelten dolgozó kutatócsoportok közötti kommunikációt és koordinációt
is. Ennek az együttműködésnek egyik szép példája az a három tanulmánykötet, amely az elmúlt
években jelent meg, és a kora újkori európai uralkodói temetkezési ceremóniák különféle rend-
szereinek elemzéseit tartalmazza. A „Monarchikus emlékezet és Európa kialakulása. Az uralko-
dói dinasztiai temetkezési stratégiái a 16–18. század során” (*Mémoire monarchique et
construction de l’Europe. Les stratégies funéraires des dynasties princières du XVIe au XVIIIe
siècle*) című kutatási program a versailles-i Centre de recherche du château de Versailles, az egyik
legdinamikusabban fejlődő európai királyi udvarok kutatására szakosodott és kiterjedt nemzetkö-
zi partnerségi rendszerrel rendelkező intézet kezdeményezésére jött létre. A program fő vezetői
Gérard Sabatier, a grenoble-i Pierre Mendès-France Egyetem professor emeritusa, Juliusz A.
Chrościcki művészettörténész, a Varsói Egyetem professor emeritusa és Mark Hengerer, a Kon-
stanzi Egyetem docense voltak, de mellettük még számos neves francia, olasz, osztrák és dán kut-
ató is támogatta a program tudományos szervezését. A kutatási projekt célja az volt, hogy a kora
újkori európai uralkodói temetkezési ceremóniákat átfogó, összehasonlító módszerekkel elemezze
felfedjék a különféle meghatározó dinasztikus modelleket, azok hatásait, elterjedését és egymással
való versengését. Másfelől szintén hangsúlyos elemet képviselt a temetkezési szertartások fejlődé-
sének elemzése, különös tekintettel a vallási szertartások politikai célokkal való összekapcsolódásá-
ra. Ezen kívül a kutatási program nagy jelentőséget tulajdonított mindazon komplex kapcsolat-
rendszer feltárásának, amelynek révén az uralkodói temetkezésekről szóló híradások terjedtek, és
beépültek más államok reprezentációs rendszerébe, valamint a történelmi emlékezetre is jelentős ha-
tást gyakoroltak. A tudományos program 2007 és 2009 között zajlott, és három nagy konferenciát
(2007 Varsóban, 2008-ban Madridban és 2009-ben Versailles-ban és Saint-Denis-ben) is eredménye-
zett. Az ismertetésben szereplő tanulmánykötetek a három tudományos tanácskozáson elhangzott
és megvitatott előadások átdolgozott és jegyzetekkel ellátott aktáit tartalmazzák. A köteteket egy-
másra épülő logikai szerkezetüket figyelembe véve szeretném bemutatni.

1. Juliusz A. Chrościcki, Mark Hengerer, Gérard Sabatier (szerk.):

*Les funéraires princières en Europe, XVIe–XVIIIe siècle vol. 1. Le grand théâtre de la mort
Paris, Centre de recherche du château de Versailles Éditions de la Maison des
Sciences de l’Homme, collection Aulica, 2012.*

A széles kutatási program első jelentős eredményeit felvonultató vaskos kötetben számos
francia, itáliai, angliai, lengyel, német és osztrák, valamint orosz témát tárgyaló tanulmány ka-
pott helyet. A kötet szerkesztői által írt bevezető tanulmányok után következő első részt a meg-
határozó európai uralkodói temetkezési modellek bemutatásának szentelték. Itt különösen fontos
helyett kapott a francia monarchia témája, amellyel három tanulmány is foglalkozik. Gérard
Sabatier nagy ívű összefoglaló írásában bemutatja a francia uralkodói temetkezési ceremóniák ál-
landó elemeit (a holttest kiállítása, a balzsamozás, a díszes gyász kíséret stb.) és kiemeli a XIII.
Lajos halálával bekövetkező fontos változást, amellyel kezdetét vette a temetkezés udvari társa-
dalmosítása. A 17. században a reneszánsz uralkodói temetkezési rituálé alapvetően megváltozott
és — amint ezt Frédérique Leforme-Falguières tanulmányából megtudhatjuk — a Bourbon-kor-
ban elterjedő barokk ravatalok pompázatos teátrummá változtatták a királyi temetéseket, amely-
ben az udvar tagjai meghatározott szerepet játszottak. A temetési ceremóniák lebonyolítását vég-
ző Menus Plaisirs intézmény logisztikai tervező és rendező tevékenységéről Pauline Lemaigre-
Gaffier tanulmányából ismerhetünk meg érdekes részleteket. A francia monarchiával a korszak
jelentős részében rivalizáló császári hatalom más logika alapján szervezte dinasztikus temetési
ceremóniáit, amelyek bemutatására Beatrix Bastl és Mark Hengerer vállalkozott. A császár halá-
la utáni szertartásokon a különféle tartományok lovagi küldöttségeiken keresztül képviseltették
magukat, amelyekkel látványosan demonstrálták a dinasztia iránt elkötelezettségüket. A véglát-
hatatlan tartományokon is keresztülhaladó temetési díszmenetek gyakorlatát nagymértékben
akadályozta a reformáció térnyerése. Az új modell a 17. század közepén bevezetett udvari proto-
kollal lépett életbe (*Protocollum Aulicum in Ceremonialibus*, 1652), amely részletesen szabályoz-
ta a temetkezési ceremóniákat. Itt fontos újításnak számított az antik eredetű díszes, baldachinos
ravatalkápolna, a *castrum doloris* bevezetése, amely a következő század végéig meghatározó ele-

mét képezte a császári temetkezési reprezentációnak. A jól szervezett franciaországi és császári uralkodói temetkezési ceremóniák után az angliai királyi temetések meglepően más logika szerint zajlottak, amint ezt Michael Schaich tanulmányából megtudhatjuk. 1695-ben III. Orániai Vilmost például egyszerűen nem is tájékoztatták felesége sírbatételéről... A korszakban egyébként a Privy Council és a College of Arms heroldjai voltak a temetkezési protokoll szakértői és a ceremóniák szabályainak legfőbb ismerői és végrehajtói. A kora újkori orosz cári és cárnői temetésekről Marie-Karine Schaub tanulmányából tájékozódhatunk. A korszak elején a cárok temetése — ellentétben a bizánci modellek alapján megrendezett pompázatos koronázásuktól — viszonylag szerényebb körülmények között zajlott. I. Péter uralkodásának reformjai viszont ezen a téren is számos változást hoztak, és az új szertartások alapvetően francia, német és svéd mintákat követtek.

A kötet második részében a kisebb jelentőségű európai uralkodók, legtöbbször más nagyhatalmak mintáit követő temetési ceremóniáiról értekeztek a szerzők. A lengyel példa magyar vonatkozásai mellett még azért volt érdekes — tudhatjuk meg Wojciech Falkowski tanulmányából — mivel a Lengyel Nemesi Köztársaságban választott királyok uralkodtak, és így az elhunyt uralkodó temetési gyászmenete gyakran a vetélkedő nemesi frakciók demonstrációjává válhatott.

A következő három tanulmányban különböző itáliai tartományok uralkodói végső búcsúja rituáléival ismerkedhetünk meg. Marcello Fatoni szerint a firenzei Mediciek hatalmukat kívánták legitimálni temetési pompájukkal. Hasonló szerepet játszott az Este család ferrarai és modenai uralkodásában (Giovanni Ricci), valamint a Szavojai Ház esetében (Paolo Cozzo) is az általuk a temetések példáján keresztül propagált dinasztikus hatalmi ambíció. De hasonló motivációkat találhatunk a Gonzaga család szövetségi politikájában (Alice Raviola) is.

A kötet utolsó néhány tanulmányában a közép- és észak-európai protestáns uralkodók temetkezési ceremóniáit vették számba a szerzők. A szász választófejedelmek esetében megfigyélő fényűző gyakorlata esetében a császári hatalommal való versengést sem lehet kizárni (Nadma Ghermani) és a Welf dinasztia is szívesen követte a katolikus reprezentáció modelljét (Hans-Georg Aschoff). Az igazi kivétel a porosz uralkodói házban volt megfigyelhető. Ugyan a Hohenzollernek felemelkedő dinasztijának hatalmi ambíciói I. Frigyes és I. Frigyes Vilmos ravatali reprezentációban is fellelhetők, a neves II. Frigyes igazi különként viselkedett, mivel mindenféle temetési pompát elutasított a végrendeletében (Ewald Frie). A svéd és dán dinasztiai temetkezési szokásainak összehasonlító elemzése alapján két egymással versengő skandináv középhatalom reprezentációs rivalizálását figyelhetjük meg (Birgitte Boggild Johannsen), Marten Snickare tanulmányából pedig kiderül, hogyan alakították a kor esztétikai elvei a temetési gyászmenet összetételét. A kötetet pontos jegyzetanyaggal és széleskörű bibliográfiával és gazdag illusztrációkkal látták el a szerkesztők.

2. Juliusz A. Chrościcki, Mark Hengerer, Gérard Sabatier (szerk.)

Les funéraires princières en Europe, XVIe–XVIIIe siècle vol. 2. Le grand théâtre de la mort, Paris, Presses Universitaires de Rennes / Centre de recherche du château de Versailles, collection Aulica, 2013.

A trilógia második kötete a 2008-ban Madridban lezajlott nemzetközi konferencia előadásából készült tanulmányokat tartalmazza. E kötet a kora újkori uralkodói temetkezési síremlékek témájáról nyújt átfogó európai körképet. A dinasztikus háborúktól sújtott korszakban a síremlékek hatalmi reprezentációs és legitimációs szerepet töltek be, és az uralkodóházak által ellenőrzött területek feletti hatalmi befolyást igyekeztek jelképezni. A kötet célja a különféle európai dinasztikus temetkezési síremlékek fő mintái kialakulásának és elterjedésének feltérképezése és bemutatása volt. E célt a kötet szerkesztői négy fő egységre bontva kívánták megvalósítani. Az első bevezető részt a dinasztiai megszilárdulásának temetkezési emlékművekben való ábrázolásának szentelték. A tanulmányok főleg a germán kultúrkör uralkodóházainak emlékműveit tárgyalják. Így került sor a hesseni, württembergi, a porosz, a Habsburg és dán uralkodóházak síremlékeinek párhuzamos bemutatására. A hesseni tartománygrófok a középkor óta hagyományosan a Marburgban elhunyt Árpád-házi Szent Erzsébet sírjára a Német Lovagrend által emeltetett Erzsébet-templomban temették el magukat, amely szokás egészen a reformáció koráig tartott, amikortól a casseli Szent Márton apátsági templom fogadta be a tartománygrófi síremlékeket (H. Th. Gräf). Később a család hessen-rheinfelsi és hessen-darmstadti ága tagjainak a sankt-goari apátsági templom és a darmstadti plébániatemplom szolgált örök nyughelyül. Hasonlóan viselkedtek a württembergi hercegség protestáns uralkodói, akik a 16. század második felében a tübingeni

apátsági templom kriptájában egy impozáns uralkodói nekropoliszt hoztak létre (St. Knöll). A porosz királyság esetében szintén megfigyelhető a nagyhatalmi ambícióhoz igazodó síremlék állítási változások. A Hohenzollern-dinasztia egyszerűsége törekvő síremlékei 1700 után nagyszabású és díszes szarkofágok formájában jelezték egy új európai nagyhatalom megjelenését (M. Engel). A Habsburgok síremlékeiről két tanulmányban is megemlékeztek e kötetben. Az első tanulmány szerzője (I. Schemper-Sparholz) a császárnék és az özvegyek síremlékeit elemezte. A középkor végén megfigyelhető dupla fekvő síremlékek a „Tu felix Austria nube!” elvénél kőbezárt emlékeiként őrzik a Habsburgok európai szövetségi politikájának emlékét. A császárok bécsi kapucinusok kriptájában való temetkezése a császári udvar Bécsbe való visszaköltözésével függött össze a 17. század elején, elsősorban Ausztriai Anna spanyol infánsnő kezdeményezésére. Az ehhez kapcsolódó következő tanulmányban megismerkedhetünk Lotaringiai I. Ferenc és Mária Terézia itt található szarkofágjának fontos politikai üzenetet tartalmazó jellegzetességeivel is (W. Telesko). Az utolsó tanulmányban a 18. századi dán Glücksburg-dinasztia roskilde-i katedrálisban található kriptájában nyugvó uralkodók síremlékein szintén az abszolút monarchia hatalmi kisugárzása figyelhető meg (K. Kryger).

A dinasztiai síremlékei után, a következő részben a korabeli választott uralkodók síremlék építési gyakorlatát vették górcső alá a tanulmányok szerzői. A velencei dózsék monumentális és túldíszített síremlékei — a Velencei Köztársaság hanyatlása ellenére — európai viszonylatban is kiemelkedők voltak (B. Paul). A pápák kora újkori síremlékműveinek vizsgálata során a korabeli janzenista-jezsuita viták érdekes lenyomatát lehet felfedezni, mivel a márványba vésett és díszesen aranyozott műemkek a művészeti célokon túl a pénz és hatalom antijanzenista programját demonstrálták (M. Papenheim). A kora újkori Európa legnagyobb választott uralkodóval rendelkező monarchiája a lengyel nemesi köztársaság volt, így a lengyel királyok krakkói Wawelban található síremlékeinek bemutatása méltán kapott jelentős helyet a kötetben (K. Kuczman és A. Witko). A magyar vonatkozásokban is bővelkedő tanulmány részletesen beszámol a lengyel királyi síremlékek európai trendeket követő változásairól és rámutat arra a fontos folyamatra is, amelynek révén a királyi sírboltból a kora újkor után nemzeti emlékhely vált.

A kötet harmadik része a kissé provokatív „Milyen sírja legyen a francia királynak?” címet viseli. Itt elsősorban a Valois- és a Bourbon-dinasztiai közötti átmeneti változásokat és a francia monarchia nagyhatalmi reprezentációjának európai modelljét kívánta bemutatni a három szerző tanulmánya. Az első tanulmányban a szerző (C. Mazel) a Valois uralkodók kettős temetkezési emlékműveit, vagyis a holttestek Saint-Denis-ben található apátságban lévő síremlékeit, illetve a szívük különböző templomokban található emlékhelyeit, valamint azok változásait mutatja be. A következő írásban viszont éppen azt elemzi meggyőzően a szerző (J.-M. Le Gall), hogy a Valois uralkodók által teremtetett monumentális síremlékek után a Bourbonok miért törekedhettek a nemes egyszerűsége. A harmadik részt záró tanulmányában a kötetet is szerkesztő Gérard Sabatier más szempontok — például pénzügyi, politikai, esztétikai és vallási okok — mellett, a saint-denis-i apátságban meglévő síremlékek mellett újabb emlékművek építésének lehetőségére alapján próbál meg választ adni a Bourbon-ház minimalista síremlékre való törekvéseire.

A negyedik részben a kevésbé maradandó temetkezési műemlékről, díszes ravatalokról és az azokhoz kapcsolódó ceremóniákról volt szó. Az első dolgozat szerzőpárosa (M. A. Allo-Manero és J. F. Esteban Lorente) a kora újkori spanyol királyi temetések ravatalainak szimbolikus építményeit és azok jellegzetes dekorációit mutatja be. Ezután a spanyol uralkodókat (1559–1611) búcsúztató hasonló, reprezentációs milánói építményekkel és ceremóniákkal ismerkedhetünk meg Franca Varallo tanulmányában. A harmadik tanulmány szerzője (B. Boggild-Johannsen) a dán királynék uralkodói gyászszertartások szervezésében játszott szerepét, valamint végső búcsúztatásuk udvari szervezését tárgyalja. Az utolsó írás szerzője (J. de La Gorce) a temetési ceremóniák lebonyolítását végző udvari intézmény — a Menuis Plaisirs — vezetője, Antoine-Angélique Levesque (1709–1767) által 1752-ben összeállított ceremóniakönyv uralkodói temetésekre vonatkozó részeiben vizsgálja a különféle európai modellek hatását.

A trilogia második kötetének alapos és átfogó tanulmányait minden esetben részletes bibliográfiával és gyakran igen gazdag illusztrációs melléklettel látták el a szerzők. A könyv végén egy hasznos glosszárium és a nélkülözhetetlen index is megtalálható. A munka elolvasása után azonban túlzás lenne azt állítani, hogy a szerkesztők teljességre való törekvése minden esetben érvényesült. Sajnos még az igen gazdagon reprezentált nyugat-európai körkép is töredékesre sikerült. Hiányoznak olyan meghatározó uralkodóházak síremlék helyeinek bemutatásai, mint például az angol, a svéd vagy a portugál királyoké. Néhány olyan híres hercegi temetkezési emlékhelyet is fontos lett volna

megemlíteni, mint például a lotaringiai hercegek Nancy-ban található legendás ferences templombéli kriptája. A közép-európai körképben is érdekes színfolt lehetett volna például az erdélyi fejedelmek kora újkori temetkezési emlékhelyeinek bemutatása. Mindezek említésével azonban nem elsősorban a kötet hiányosságaira, hanem inkább a témában rejlő további lehetőségekre szeretném felhívni a figyelmet.

3. Juliusz A. Chrościcki, Mark Hengerer, Gérard Sabatier (szerk.):

Les funéraires princières en Europe, XVIe – XVIIIe siècle vol. 3. Le deuil, la mémoire, la politique,

Paris, Presses Universitaires de Rennes / Centre de recherche du château de Versailles, collection Aulica , 2015.

A sorozat harmadik kötete a 2009-ben Versailles-ban és Saint-Denis-ben lezajlott nemzetközi konferencián előadott témák tudományos feldolgozását tartalmazza. E kötet a kora újkori európai uralkodói gyászszertartások emlékezetéről és politikai funkciójáról nyújt igényesen válogatott körképet. Az első részben a halálhír korabeli médiákban való terjesztéséről szóló tanulmányok kaptak helyet. A második egységben az uralkodók halála utáni saját országukban zajló gyászidőszakok jellegzetességeit mutatják be különféle nemzetiségű szerzők. A harmadik részben pedig a külföldi uralkodók gyászszertartásairól szóló dolgozatok gyűjteménye található a kérdés legszakavatottabb szakértőinek tollából.

A szolás szerint a rossz hír szárnyakon jár, ami természetesen a kora újkori történelemben sem volt másként. A kötet első tanulmányának szerzője (G. Ricci) az itáliai fejedelemségek diplomatáinak Franciaországból küldött részletes követi jelentéseivel foglalkozik. Megállapítása szerint a fejedelmek saját legitimitásuk és hatalmi ambícióik érdekében modellként másolták a francia uralkodói gyászszertartások metódusát. A második tanulmány III. Lotaringiai Károly herceg halálát (1608) követő ceremóniákat leíró és ábrázoló különféle publikációkkal és azok szerepével foglalkozik (Ph. Martin). A következő szerző (M. Cassan) az 1610-ben a vallási fanatikus Ravaiillac által váratlanul meggyilkolt IV. Henrik király halálhírének franciaországi bejelentésével foglalkozik. A kora újkori hírlapok — gazetták — uralkodói gyászjelentéseinek és a gyászszertartások leírásainak átfogó bemutatása után (St. Haffemayer), a Habsburg uralkodók halálával és gyászával kapcsolatos korabeli metszetekkel ismerkedhetünk meg.

A második rész első tanulmányában a portugál gyarmatbirodalom első uralkodójának, I. Mánuel király halálának (1521) és gyászszertartásának lisszaboni és hat hónappal későbbi goai történetét vázolja fel a szerző (L. Carvalho-Gonçalves). Hasonlóan érdekes jelenség volt IV. Fülöp spanyol uralkodó halálhírének (1665) a nagy kiterjedésű spanyol gyarmatbirodalomban való fokozatos elterjedésének problémája (L. J. Cuesta Hernández). A következő tanulmány szerzője (U. Niggemann) III. Orániai Vilmos angol király halálát követő hivatalos részvétnyilvánítások alapján igyekezett feltérképezni a Dicsőséges Forradalom után kialakult új angol hatalmi rendszer megszilárdulását. Bernard Hours hasonló módszerekkel elemezte a 18. századi franciaországi vidéki társadalom uralkodók halála utáni reakcióit. VII. Károly a korszak azon ritka német-római császára volt, aki nem a Habsburg-házból származott. Britta Kägler tanulmánya jól rámutatott — a halála utáni gyászszertartások és a különféle eseményhez kapcsolódó publicisztikák alapján — arra a nyilvánvaló tényre, hogy a választófejedelem kettős, bajor és császári gyásza egy bizonytalan korszak bizonytalan helyzetét tükrözte. Szintén a 18. századi Német-római Birodalom történetének „gyászos ügyeibe” kalauzolja az olvasót a következő tanulmány írója (M. Pappenheim), aki a birodalmi fejedelmek és császárok gyásza közötti különbségekre hívja fel a figyelmet. A második rész utolsó tanulmánya (D. Zakharine) az orosz cárok halála utáni szertartások széles társadalmi jellegére és az ahhoz kapcsolódó jellegzetes rituális szokásokra — mint például az alkoholfogyasztás — hívta fel a figyelmet.

A harmadik rész a külföldi uralkodók haláláról való megemlékezések témakörében gyűjtött össze releváns tanulmányokat. Az első szerző (S. Edouard) a spanyol uralkodók halálhíreinek modellalkotó — ars moriendi jellegű — gyászjelentéseit elemezte. Ezt követően ismét IV. Henrik francia király meggyilkolása utáni megemlékezések sorából emelte ki Kerstin Weiland az Angliában a hírből kibontakozó harcos király (Warrior King) mítoszát. A következő tanulmány szerzője (F. B. Assof) az első Bourbon spanyol uralkodó, V. Fülöp nagyapja, XIV. Lajos francia király halála alkalmából szervezett nagyszabású gyászszertartások alapján vont le következtetéseket ezeknek az új dinasztia megszilárdításában játszott fontos szerepéről. Ezután a firenzei külföldi uralkodók

halála alkalmából rendezett jelképes gyászszertartások politikai jelentőségéről szóló dolgozat következik (S. Mamone). A kora újkori nyugati világ egyik fontos szellemi és politikai központjának számító Rómában lezajló szimbolikus és valódi gyászszertartások híven tükrözték az európai nagyhatalmi viszonyok alakulását (M. Boiteux).

A nagyszabású római ceremóniák zenei kíséretének fejlődése alapján következtetni lehet egy egységes uralkodói gyázmiserend kialakulása mellett a különféle nemzetek hatásaira is (G. zur Nieden). A Mark Hengerer nagy ívű tanulmánya meggyőzően bizonyítja, hogy a bécsi udvarban a korban egy jól működő rendszer szabályozta az európai uralkodók gyászszertartásait. Hasonlóan működött a franciaországi európai uralkodói gyászokról megemlékező rendszer is, amelynek fő színtere a párizsi Notre-Dame volt, és amely egyben egy nagyhatalmi stratégia részét is képezte (J.-M. Le Gall). A kötetet Gérard Sabatier és Mark Hengerer konklúziója zárja.

A sorozat befejező kötetének felépítése, formai jellemzői és tartalma egyaránt megérdemlik az olvasó elismerését. A tanulmányokat itt is gazdagon ellátták a szerzők a releváns szakirodalmat tartalmazó bibliográfiákkal és nem hiányoznak a nélkülözhetetlen ikonográfiai mellékletek sem. A kötet végén szintén jól szerkesztett és könnyen használható személynév- és helységnévmutató található, amely erősíti a konferenciakötet kézikönyv jellegét. A nagy ívű európai körkép-ből nyilván maradhat bőven hiányérzetünk is, talán az egyik legfájóbb a magyar szerzők és munkáik hiánya. Némileg kárpótolja a magyar vonatkozások iránt érdeklődő olvasót, hogy a szerkesztők a budapesti Szépművészeti Múzeum egyik emblemikus képét, Bartholomeus van Bassen I. Orániai Vilmos képzeletbeli ravatalát ábrázoló képét tették a könyv címlapjára.

Tóth Ferenc

Tóth Tamás

A KALOCSA-BÁCSI FŐEGYHÁZMEGYE 18. SZÁZADI MEGÚJULÁSA

Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784)

(A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.)

Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL), Budapest – Kalocsa, 2014. 494 o.

A római katolikus egyházmegye-történetírás hagyományos, több évszázadra visszamenő műfaja a püspökeletrajzok gyűjteménye. Éppen úgy igaz ez a megállapítás a monumentális *Gallia Christiana* című francia munkára, amelynek első kiadása 1715-től kezdődően látott napvilágot, mint ahogy a Kalocsa-Bácsi Érsekség első monográfusának, az exjezsuita kalocsai kanonok Katona Istvánnak a *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae* címen 1800-ban kiadott kétkötetes latin nyelvű művére. De még 1984-ben is a püspökök biográfiáit választotta műve rendező elvének az egeri egyházmegye történetét összefoglaló Sugár István.

A *Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása* címet viselő munka tehát régi hagyományt követ azzal, hogy benne alapvetően Patachich Gábor (1733–45) és Patachich Ádám (1776–84) kalocsa-bácsi érsekek életrajzát találjuk meg. Ahogyan azonban napjaink Egyháza üdvös módon törekszik ötvözni hagyományt és naprakészséget, az említett kötet szerzője, Tóth Tamás, a főegyházmegye papja és a Pápai Magyar Intézet rektora, egyben a Pápai Gergely Egyetemen egyháztörténelemből doktorált történész a biográfia ősi műfaját korszerű intézmény- és még inkább társadalomtörténeti szempontrendszerrel kombinálta. Azaz, miközben nem lépte túl a hagyományos értelemben vett egyháztörténelem határait, munkájában modern igényeknek megfelelő témafelvetéseknek is helyt adott.

Ennek egyik megnyilvánulási formáját az érsekek életrajzának megfelelő pontjain elhelyezett betétek jelentik: egy-egy intézményről szólva nem egyszer annak felépítéséről, sőt történetéről is bő magyarázatot kap az olvasó. Hogy ezek közül csak egy kiemelkedőt említsünk, ilyen a két Patachich római tanulmányainak helyszínéről, a Collegium Germanicum et Hungaricumról szóló szakasz (73–78. oldal). A társadalomtörténeti szempont pedig még több formában megjelenik a kötetben. Egyfelől a szerző helyenként propozográfiai módszerekkel élve statisztikai alapú összehasonlításokat végez, táblázatos kimutatásokat közöl személyek bizonyos csoportjairól (pl. a 18. századi kalocsa-bácsi érsekekről, a kalocsai szeminárium növendékeiről, az első kalocsai kanonokokról stb.), egyben azok szöveges értékelését is elvégezve. Ugyanígy nem feledkezik meg a püs-

pökök tevékenységéről szólva a központi intézményrendszer mellett a vidék, a plébániahálózat, az alsópapság és a hívek állapotának, fejlődésének bemutatásáról sem (4. fejezet). Sőt, az intézmény- és társadalomtörténeti szempontok érvényesítésén túl röviden a ma igencsak kurrens politikátörténet, valamint a művelődéstörténet felé is kitekint a két érsek világi tevékenységéhez kapcsolódóan (5. fejezet). Mindezt ugyanakkor a két Patachich-érsek életrajzába illesztve tárgyalja, egyértelmű vezérfonalnak az ő biográfiájukat tekintve. Ennek megfelelően a kötet címében szereplő időhatárok (1733–84) bizonyos értelemben pontosításra szorulnak, mivel a Patachich Gábor halála (1745) és Patachich Ádám érseki kinevezése (1776) közötti, az egyházmegye fejlődése szempontjából nem kevésbé fontos három évtizedre vonatkozóan csak rövid, áttekintő jellegű szakaszokat olvashatunk. Ez által a kötetet inkább modern szellemben megírt párhuzamos püspökletrajzoknak nevezhetjük, mintsem egy egyházmegye fél évszázados története teljes feldolgozásának.

A modern szellemű egyházmegye-monográfiák vagy a püspökségek történetének egyes időszakairól szóló korszerű szintézisek megírására vonatkozó igény Magyarországon egyáltalán nem újdonság. Vanyó Tihamér bencés egyháztörténész már 1937-ben megfogalmazott bizonyos elveket erre vonatkozóan, melyeket az 1920-as évek francia egyháztörténeti módszertani irodalma inspirált, azonban az 1940-es évektől 1989-ig ezek hazai megvalósítására nem nyílt lehetőség. Vanyó a *Regnum* című egyháztörténeti évkönyv 1937. évi számában *Az egyházmegye-történetírásról* címmel közölt tanulmányt (3–18. oldal). Ebben többek között a következőket írta:

„Minden egyházmegye történetét egy általános bevezető fejezetnek kell megelőznie. [...] Ezután következik a tulajdonképpeni egyháztörténet, mégpedig két részben. Az első a püspökök életrajzát tartalmazza, szorosan a lényegre szorítkozva. E biográfikus részt követi a monográfikus vagy szintetikus rész. Ez az egyházmegyei intézményeknek és a vallásos életnek fejlődését foglalja magában, erősen figyelemmel kísérve a fejlődés elvét s az általános egyházi, művelődési, társadalmi viszonyok alakulását. A két rész egymástól elkülönítve tárgyalandó, de oly módon, hogy a kölcsönös ismétlés elkerülésével egymást kiegészítsék.” (8. oldal; a Francia Egyháztörténeti Társulat 1924-es tervzetéről szólva)

Pár oldallal később Albert Dufourcq 1926-ban publikált egyházmegye-történetírási módszertanáról ír, többek között a következőt: „...a személyi és tárgyi részt nem különíti el egymástól, nem szakítja ketté, hanem mindkettő valóban kölcsönösen áthatja egymást. Azáltal, hogy az egyházmegyei élet minden megnyilvánulását a püspökkel hozza kapcsolatba, az Egyház hittani, fegyelmi és kormányzati álláspontját mesterien érvényre juttatja és felépítésének páratlan egységet biztosít.”

Tóth Tamás munkájában jelentős részben ezek az elvek is megvalósulni látszanak. A kötet ugyanis bevezető fejezetében a főegyházmegye korábbi történetét foglalja össze 1733-ig. Ezt követi Patachich Gábornak és másodunokaöccsének, Ádámnak az érsekségüket megelőző életútja párhuzamos szerkezetben. A harmadik fejezetben a két érseknek a főegyházmegye központi intézményei, a szeminárium, a székesegyház és a káptalan újjászervezésére, míg a negyedikben az érseki megye plébániahálózatának kialakítására, az ott folyó lelkipásztorkodás fellendítésére irányuló tevékenységét ismerhetjük meg. Ezt a főpapok fent már említett világi funkcióinak bemutatása követi: Patachich Gábor esetében a politika, Ádám esetében a kultúra területén. Végül, miután az érsekek végrendeletei és haláluk körülményei is tárgyalásra kerültek, igen részletes, minden eddigi állítást és eredményt összegző befejezés zárja a kötet narratív részét.

Említett cikkében Vanyó Tihamér szintén kitért az általános gyűjteményekben (Róma, Bécs) folytatott kutatások elengedhetetlen voltára, ugyanakkor a helyi levéltár teljes kiaknázásának fontosságára, amelyeket Tóth Tamás meg is valósított: római tanulmányai révén nemcsak a kalocsai érsekség történetének megírásához, hanem annak a világegyház viszonyaiba való beillesztéséhez szükséges forrásokat is megismerte, művében azokat bőségesen fel is használta (a római Collegium Germanicum et Hungaricum és a Vatikán levéltárából). Nemkülönbön a bécsi udvarral és kormányzervekkel folytatott levelezés és ügyintézés Bécsben található dokumentumait (Österreichisches Staatsarchiv: Finanz- und Hofkammerarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv), valamint Budapesten fellelhető iratait (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Kancellária és Helytartótanács levéltára). Végül a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár nyújtotta lehetőségek teljes kiaknázása mellett meg kell említenünk a Zágrábban elsősorban a Patachich-család történetére vonatkozó dokumentumok öt különböző gyűjteményben szétszórtan található anyagának felhasználását is a szerző részéről. Ez a forrásgazdag munkamódszer adott lehetőséget arra, hogy az egyes intézmények felélesztése kapcsán a pusztá tényeken kívül az érsekek háttérben zajló

szervezőmunkáját, fáradságos próbálkozásait is megismerjük a központokkal folytatott levelezés aprólékos ismertetése révén.

Ugyanakkor Tóth Tamás célja kifejezetten „a rendelkezésünkre álló, részben vagy egyáltalán nem kutatott források” (273. o.) feltárása és feldolgozása volt. Ennek pedig számtalan pozitívuma mellett néhány kevésbé kívánatos hozadékaival is találkozhatunk a kötetben, így elsősorban a modern szakirodalom felhasználásának relatíve szűk voltával, amellyel többek között a gyakori lexikon- vagy kézikönyv-hivatkozások is együtt jártak. Hasonlóan hiányoznak a mai történelemszakkurzusokra történő reflexiók – adódhatott volna akár a professzionalizáció problematikája a török kori előzmények, sőt Patachich Gábor korának tárgyalásánál, vagy a katolikus felvilágosodás kérdéskörében Patachich Ádám kulturális tevékenységéhez kapcsolódva, nemkülönben a magyar kutatók körében frissen megélt 18. századi rendi politikatörténeti kutatás, illetve a mai irodalomtörténet szempontjai az 5. fejezetben. Mindazonáltal a kötetet teljes egészében végigolvasva világos, hogy ezek nem is tartoztak a szerző elsődlegesen vállalt feladatai közé, mint ahogy a Főegyházmegye középkori történetének vitatott kérdéseiben sem tartotta szükségesnek az állásfoglalást, tekintve, hogy a kötet alapvetően 18. századi fókusszal rendelkezik a viszonylag hosszú bevezető szakasz elenére.

A kötet alapját a Pápai Gergely Egyetemen 2006-ban benyújtott, majd Szegeden honosított egyháztörténeti doktori értekezés képezi, ehhez járultak Tóth Tamásnak a tárgyban azóta folytatott kutatásainak eredményei (teljes mértékben elkerülte azonban a megjelent tanulmányok fejezetek formájában történő egymás mellé állításának veszélyét). A jelenlegi magyar változat a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozatban 2011-ben megjelent (Classis I, Vol. 6) olasz nyelvű kötet, *Tamás Tóth*: „Si nullus incipiat, nullus finiet”. La rinascita della Chiesa d’Ungheria dopo la conquista turca nell’attività di Gábor Patachich e di Ádám Patachich, Arcivescovi di Kalocsa-Bács (1733–1784). Budapest–Róma–Szeged 2011. alapján Gyertyános Éva fordítása és a szerző átdolgozása révén született meg. Ennek eredménye, hogy bizonyos magyar egyházi és köztörténeti tények, sajtóosságok, amelyek az eredeti disszertációban és az olasz változatban a külföldi olvasók számára több helyen hosszadalmasabb magyarázatot igényeltek (a Magyar Királyság közigazgatása, az osztrák örökösödési háború, ismert magyar főpapok életrajza stb.), a magyar nyelven kiadott kötetben is benne maradtak. Ezek azonban éppen arra teszik alkalmassá a kötetet, hogy a szélesebb magyar közönség számára is könnyebben befogadható legyen, annak érdeklődésére is számot tartson, esetleg a felsőoktatásban is felhasználásra kerülhessen. A Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye jelenlegi pappjai és hívei számára pedig így jelentős identitásformáló erővel bírhat, hiszen a saját múltjuk egy nehéz újjáépítési korszakát ábrázolja.

A kötet más fontos erényei szintén ebbe a „pasztorális” irányba mutatnak. A szerző pap-történészként természetesen az egyházi intézmény- és fogalomrendszer kiváló ismerője, amiről a kötetben nemcsak folyamatosan tanúságot tesz, hanem a felmerülő, nem nyilvánvaló fogalmakhoz több helyen didaktikus jellegű magyarázatokat is fűz az azokban kevésbé járatos szakmabeliek — egyháztörténettel csak érintőlegesen foglalkozó történészek — és nem szakmabeliek számára (a négy kisebb papi rend, egyes liturgikus ruhák, a püspöki rang különböző típusai stb.). Sok esetben az egyes intézmények történetét röviden napjainkig kifuttatja, ezzel igen informatív és tanulságossá téve a kötetet (például kalocsai szeminárium, a főegyházmegye közigazgatása és káptalanának összetétele, a címzetes apátságok, a püspökök kánoni vizsgálata, a CGH növendékei, stb.). Ebbe az irányba mutat a kötet példásan szép kiállítása, térkép- és családja-mellékletei, valamint a Lakatos Adél által szerkesztett, páratlanul szép és gazdag képanyaga is. A képek illusztrációként a szövegbe illesztve, fekete-fehér formátumban is szerepelnek az olvasás közbeni szemléltetés érdekében, ugyanakkor nagy felbontású, számos változatban a kötet végén is megtalálhatók alaposabb tanulmányozás céljára. A képanyag maga igen sokrétű: kalocsai műtárgyak, az egyházmegye fontos épületei és egyes épületrészek, a felsorolt levéltárak fontosabb iratai, festmények, könyvillusztrációk és portrék, valamint térképek egyaránt helyet kaptak közöttük.

Másfelől Tóth Tamás a szaktörténészek további kutatásai felé is nyitva hagyta a kapukat, ami a fentebb említett hiányérzetért is megfelelő kárpótlást jelent: különösen figyelemre méltó ugyanis a majdnem 40 oldalt kitevő latin és olasz nyelvű forrásfüggelék, amely a forráskiadás mai alapelveinek tökéletesen megfelelően, magyar nyelvű regesztákkal, filológiai és tárgyi jegyzetekkel ellátva került megszerkesztésre. Így, bár bizonyos további kutatási témák speciális kérdéseire a szerző maga nyilvánvalóan a kötet adta keretek között nem térhetett ki, nem egy esetben lehetővé tette azok megválaszolását mások számára. Ezt a forrásfüggelék mellett egyes források (defterek, vizitációs jegyzőkönyvek, szemináriumi házirendek, egyházmegyei statútumok, püspöki udvar névsora stb.) részletekbe menő is-

mertetése is jelentős mértékben segíti. Bizonyos kérdéses adatokat azonban ő maga pontosított magabiztosan, meggyőző igazolással, véleményét forrásokkal alátámasztva. Így derítette ki például a két Patachich-érsek szakirodalomban vitatott születési helyét és idejét, valamint határozta meg a 14. században épült „harmadik kalocsi székesegyház” titulusát Nagyboldogasszonyként.

A szerző rendszerezési igényét, összefüggésekben látását leginkább a függelék táblázatokból álló második szakasza, valamint a narratív részbe szúrt további táblázatok mutatják. Előbbi az érsekekről, valamint a főegyházmege plébániáiról közöl összehasonlításra is kiválóan alkalmas adatokat, utóbbiak leginkább az említett prozopográfiai elemzések célját szolgálják. De ugyanerről az igényről tanúskodik a többi magyar egyházmege 18. századi megújulásának rövid összefoglalása is a 2. fejezet elején, amelyet olvasva a Kalocsa-Bácsi Főegyházmege elhelyezhető a magyarországi katolikus egyház korabeli történetének országos kontextusában.

És ha már az összehasonlításnál tartunk, más egyházmegek kutatóinak Tóth Tamás köte nemcsak egy lehetséges példát szolgáltat anyaguk csoportosítására és kezelésére, hanem összehasonlítási alapot nyújt az egyes püspökségek török utáni újjáépítésének korszakára nézve is. Az ilyen jellegű összevetések révén ugyanis feltárulnak a 18. századi magyar egyháztörténetnek, azaz egy sajátos „második konfesszionalizáció” korszakának párhuzamos, valamint épp ellenkezőleg: speciálisan helyi elemei, jelenségei.

Tóth Tamás ráadásul nincs egyedül a modern szellemű egyházmege-történetírás képviselőiben: ha nem is az övével azonos módszertan és szempontrendszer alapján, de egyre-másra készülnek a 17–18. századi egyházmegek történetéről, azok egyes szakaszairól szóló összefoglalók. Említhetjük Dénesi Tamás és Hermann István disszertációját a 18. századi veszprémi püspökségre vonatkozóan (2006 és 2011), valamint Mihalik Béla korábbi korszakot, de a magyarországi egyháztörténelmi folyamatok fáziskésései miatt hasonló témát tárgyaló, az egri püspökség 17. század végi katolikus megújulását feldolgozó doktori dolgozatát (2013). Adódik a párhuzam ezek mellett Végheő Tamás *Catholic reformers – Benkovich Ágoston O.S.P.P.E. apostoli misszionárius, váradai püspök (1631–1702)* című, 2007-ben megjelentetett munkájával is. A pécsi egyházmege monográfiájának kora újkori kötete pedig épp jelenleg íródik, fejezetenként más és más szerzők által. Nemcsak a mai egyháztörténelmi kutatásba illeszkedik azonban bele az itt bemutatott kötet, hanem a Kalocsán 2009 óta és jelenleg is zajló felújítási, valamint ásatási és az eredmények bemutatását célzó munkálatokba is.

Tóth Tamás munkája összességében egy nagyívű, hagyományos, de mégis naprakész, sokrétű, adatgazdag és hiánypótló műve a 18. századi magyar egyháztörténetnek, amely a szűkebb szakma és a szélesebb olvasóközönség igényeinek is megfelel.

Siptár Dániel

Helle Mária

ÉLETEMNEK LEGEMLÉKEZETESEBB ÉVE

Alexy Lajos naplója 1848-ban

Balassi Kiadó, Budapest, 2014. 236 o.

A magyarországi közgyűjtemények igen jelentős számú naplót és visszaemlékezést őriznek 1848–49 vonatkozásában, és ezek kiadása még hosszú időre hasznos és érdekes feladatot ad a magyar történészeknek. Különösen fontos az olyan kéziratok kiadása, melyek a politikai és hadi események mellett a mindennapi élet történéseinek, az egyén hétköznapi élményeinek részletes bemutatását ígérik. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában lappangó Alexy-napló létezésére még Vörös Károly hívta fel a kutatók figyelmét az 1960-as, 1970-es és 1980-as években megjelent írásaiban. Ekkor részleteket is közölt a műből, melynek teljes kiadására máig kellett várnunk. A szöveg közreadója, Helle Mária jóvoltából, Alexy Lajosnak az 1848. év második fél évéről szóló beszámolóját immár teljes terjedelmében, szakmailag kifogástalan jegyzetapparátussal és szómagyarázatokkal olvashatjuk.

Az események idején mindössze 22 éves Alexy Rozsnyón született 1826-ban, kereskedő családban. Feltehetően évekig vezetett naplót, de jelenleg csak az említett naplótöredék ismert. A szöveg 1848. június 16-ától december 31-éig tartalmazza a szerzője által átélt és leírt eseményeket, valamint az őt foglalkoztató gondolatokat. Alexy — akinek szülei ekkor már nem éltek — még nem

rendelkezett a családi örökség felett, négy fiútestvérével közös vagyonukat nagybátyjuk kezelte. Az ő és más rokonok által jutatott támogatásból fedezte költségeit. Késmárkon folytatott jogi tanulmányai után a napló által tárgyalt időszakban tette le ügyvédi vizsgáját Pesten. Alexy 1848–1849 utáni életéről kevés információt tudott összegyűjteni a szerkesztő. Ezekből viszont kiderül, hogy Rozsnyón kereskedőként élt, aktívan részt vett a társadalmi életben és 1867-ben még életben volt.

A napló történései Miskolcon kezdődnek, a főhős ebben a városban tölti napjait. Az otthonról kapott anyagi támogatás segítségével tartja fenn magát. Ismerkedik a vidékkel és az itt élő emberekkel, kirándulásokat tesz a környéken. Gyakran találkozik rozsnói ismerőseivel is. Egy művelt, érdeklődő, az 1848 tavaszi változásokat üdvözlő fiatalembert ismerhetünk meg. Jogi tankönyve mellett előszeretettel forgatja Johann Heinrich Zschokke, svájci-német szerző moralista műveit, akinek nézetei alapvető erkölcsi igazodási pontot jelentenek a fiatalember számára. Emellett a kortárs magyar irodalom is érdekli, ebben az időben Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regényét olvassa nagy lelkesedéssel. A gyengébb nem iránti erős érdeklődés nyomon követhető a napló teljes szövegén. Alexy igyekszik elnyomni ifjú korából adódó természetes vágyait, ugyanakkor minden körülmények közt ifjú hölgyek társaságát keresi. Egy véletlen találkozás leírásából kiderül, hogy gyengéd érzelmeket táplál legkisebb öccse, Sándor dajkája, Julis iránt, de ezt is titkolja. A politika eseményeit igyekszik követni, ha lehetősége van újságból is tájékozódik. Mivel 1848 nyarán már javában folynak a toborzások az újonnan felállított honvédszászlóaljakra, Alexy is állást foglal a kérdésben: bár két testvére is katonának áll, ő maga nem kíván katona lenni. Sőt, ismennyiben sorshúzás útján folytatódna a toborzás, helyettén szeretne állítani maga helyett. Ehhez egy levelében nagybátyja anyagi hozzájárulását is kéri.

A napló szerzője 1848. augusztus közepén Pestre indul. Egyik öccse, Károly ekkor már az itt szerveződő Woroniecki-vadászcsapat tagja. Társaival meglehetősen szabados életet él, kártyázik, kocsmákat és bordélyokat látogat. Lajos ezt az életmódot elítéli, többször próbálja öccsét jó útra téríteni. Augusztus 21-én részt vesz a vadászok eskütételén. Testvére ezután Szolnokra vonul csapatával. Alexy nagy részletességgel számol be Pesten töltött heteiről. Megfordul a képviselőház ülésein, színházba jár, többször felkeresi a „forradalmi csarnokot”, a korábbi Pilvax kávéházat. Tapasztalatgyűjtő útjai nyomán igen érdekes és egyedülálló leírást kapunk a bordélyok és az utcai prostitúció korabeli működéséről is. Mindeközben leteszi ügyvédi vizsgáját és Magyaróvárra készül, az ottani mezőgazdasági akadémiára. Tervezett újabb tanulmányaival — a további képzettség megszerzése mellett — az a célja, hogy valahogy átvészelje a jelenleg háborúval fenyegető helyzetet, ne kelljen katonának állnia. Ugyanakkor szeptember 22-én beáll a Gellért-hegy tövében sáncokat építő polgárok közé. Néhány nappal később már gőzhajón indul Pozsonyba.

Óvári tartózkodása idején kerül sor a pákozdi csatára és Jellačić seregének Győr, majd Bécs felé történő visszavonulására. Így Alexy akarata ellenére a hadiesemények középpontjába kerül. Ekkor már őt is magával ragadják az események. Az ellenség közeledésének hírére kaszát vásárol magának és végrendeletet ír, majd beáll a helyi önkéntes nemzetőrség kötelékébe. A harc végül elmarad, Jellačić serege akadálytalanul vonul át Óváron, majd tovább Bécs felé. Alexy az átvonuló horvát seregről, majd a nyomukban érkező magyar csapatok megjelenéséről tudósít. Olvashatunk még Kossuth október 23-i óvári tartózkodásáról is. Időközben kiderül, hogy a magyaróvári akadémia új tanéve az események miatt nem indul. Szerzőnk visszatér Pestre, ahol találkozik Károly öccsével, aki megérkezett alakulatával a fővárosba, de adósságai és nemi betegsége miatt leszerel. Lajos kifizeti testvére adósságait és visszatérnek Rozsnyóra. Itt jelentkezik a Gömör megyei önkéntes nemzetőrök közé, beszerzi magának a fegyvert és a felszerelést, valamint minden eshetőségre felkészülve mérget is vásárol. December 3-án hagyja el a várost nemzetőrtársaival és Kassán szállnak táborba. Részt vesz a december 11-i budaméri ütközetben, ahol gróf Franz Schlik osztrák altábornagy északról az országba betörő hadteste szétszórta Pulszky Sándor alezredes észak-magyarországi csapatait. A naplónak ezek a hadtörténeti szempontból legérdekesebb oldalai, hiszen az ütközet és az abban résztvevő önkéntes nemzetőrök tevékenységének szemtanúi leírását adják. Alexy végül ismét visszatér Rozsnyóra. Ekkor két öccse áll be önkéntesnek, ő pedig helyettét állít maga helyett. Sajnos a napló 1848. szilveszter napján véget ér. Ahogy utolsó mondataiban írja, ez az év eddigi életének „legemlékezetesebb éve volt”.

Helle Mária kitűnő szeméssel választotta ki közlésre ezt a naplót, amely egy érdeklődő, a világra nyitott fiatalember személyében keresztül mutatja be 1848 mindennapjait, a történelemkönyvek lapjairól ismert események alulnézeti képét. Megtudhatjuk, hogyan élték meg a magyar polgári átalakulás e kulcsfontosságú évének történéseit az átlagemberek. A fél évet felölelő napló

kitűnően bemutatja azt a lelkesedést, melyet az egyszerű polgárok is átéltek 1848 kapcsán, és amely a pacifista Alexy Lajost is arra készítette, hogy önkéntes szolgálatot vállalva, fegyverrel is harcoljon az áprilisi törvények védelmében.

Ahogy már említettük a napló alapos jegyzeteléssel, szómagyarázatokkal kerül az olvasó kezébe. A tájékozódást a művet bemutató utószó, valamint hely- és személynévmutató segíti. A recenzens egyedül annyit kénytelen szóvá tenni, hogy a napló jobb kereshetőségét segítő lapszéli tartalmi utalások nem mindig a megfelelő helyen és megfelelő tartalommal jelennek meg, így használatuk néha nehézségekbe ütközik.

Összességében megállapítható, hogy a kötetnek ott a helye minden 1848-cal, vagy a 19. század középső harmadával foglalkozó társadalom-, had-, illetve köztörténész könyvespolcán.

Solymosi József